Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Советиниң болгаш
Министрлер Чөвүлелиниң
органы

1990 чыл
май
17
№ 113 (14313)
четверг

1925 чылда
үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи ажыттынган

Москва, май 16. (СЭТА). Бөгүн Кремльдиң Улуг ордузунга эртенгиниң 10 шакта Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизи ажылын эгелээн.

Съездиниң ажылында ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүннери, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери болгаш кежигүнге кандидаттар, СЭКП ТК-ның секретарьлары киржип турар.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түңнелдерин Төп соңгулда комиссиязының даргазы В. И. Казаков дыңнаткан.

Эртенги хуралга депутаттар Съездини эрттирери-биле холбашкан айтырыгларны чугаалашкан.

ТЫВА АССР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИН ТУРГУЗАР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Советиниң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелин дараазында составтыг тургузар:

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы — **Ооржак** Шериг-оол Дизижикович.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы — **Мельников** Алексей Александрович.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы — **Болбат** Владимир Петрович.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы — **Монгуш** Дадар-оол Сангыр-оолович.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы — **Парунин** Валентин Андреевич.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Тыва АССР-ниң Күрплан даргазы—**Салчак** Валерий Болай-оолович.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи—**Куулар** Шулуу Давасевич.

Тыва АССР-ниң иштики херектер министри — **Кара-Сал** Владимир Бораевич.

Тыва АССР-ниң культура министри — **Ондар** Чылгычы Чимит-Доржуевич.

Тыва АССР-ниң улус өөредилге министри — **Конгар** Николай Салчакович.

Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри — **Киров** Сергей Дамбаевич.

Тыва АССР-ниң кадык-хоо министри — **Ондар** Кошкар-оол Доржуевич.

Тыва АССР-ниң юстиция министри — **Стал-оол** Юрий Тулушович.

Тыва АССР-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы — **Аракчаа** Седип Байырович.

Тыва АССР-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң даргазы — **Молянов** Иван Федорович.

Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң даргазы — **Салчак** Тавалай Чилбакевич.

Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы — **Федосеев** Виктор Николаевич.

Тыва АССР-ниң Тулуг херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы —**Байыр-оол** Борис Донгакович.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы—**Сүге-Маадыр** Монгуш Мунзукович.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.

1990 чылдың май 11.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИН ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң Конституциязының 94 чүүлүнге дүүштүр, Мандат комиссиязының киирип келгенин чугаалажып көргеш, Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Советиниң **доктаадыры болза:**

1990 чылдың май 5-те соңгуттурган Тыва АССР-ниң 7 улус депутадының бүрүн эргелерин тыпсыр:

Монгуш Анисья Кууларовна —Горький № 26 соңгулда округундан, Кызыл хоорай.

Муромцев Валерий Александрович — Комсомольский №10 соңгулда округундан, Кызыл хоорай.

Путинцев Юрий Сергеевич— Рабочий № 7 соңгулда округундан, Кызыл хоорай.

Попов Виталий Александрович — Геология № 23 соңгулда округундан, Кызыл хоорай.

Суменков Анатолий Петрович — Горный № 27 соңгулда округундан, Кызыл хоорай.

Шавыраа Карбай-оол Хертекович — Барлык № 48 соңгулда округундан, Барыын-Хемчик район.

Шомбун Борис Кыргысович —Самагалдай № 106 соңгулда округундан, Тес-Хем район.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.

1990 чылдың май 11.

ССРЭ-ниң Президентизиниң даштыкыга баары

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев канада чазактың чалаазын ёзугаар күрүне аян-чоруун кылып, бо чылдың май 29-30-де Канадага баар.

М. С. Горбачев Американың Каттышкан Штаттарынга баарын моон мурнунда дыңнаткан турган. Ооң күрүне аян-чоруунуң программазы бо чылдың май 30-ден июнь 4-ке чедир үргүлчүлээр болгаш АКШ-тың Президентизи Дж. Буш-биле чугаалажыышкынны, а ол ышкаш чуртка кыска аян-чорук кылыр.

Москвага чугаалажыышкыннар

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң болгаш Араб Египет Республиканың Президентизи Х. Мубарактың чугаалажыышкыннары май 15-те Кремльге болган. Чугаалажыышкыннар колдуунда ийи президентилерниң агазынга, ооң соолунде делегацияларсоставтыг болган.

Египеттиң Президентизиниң аян-чоруун чүгле ийи чуртка болгаш араб делегейге эвес, харын ниити делегей чорудулгаларынга чугула улуг болуушкун деп санап турар бис деп, М. С. Горбачев чугаалаан. Х. Мубарактың ыүрүнде улуг чоннуң удуртукчузунга байыр чедирип туэ бис. Бедик деңнелге хууда харылзааларның тургустунганы онза чугула ужур-дузалыг.

Х. Мубарактың удуртулгазы-биле Египетке кылдынган чаартылгаларның дугайында, ССРЭ-де эде тургустунуушкун чорудулгаларының дугайында информация солчулгазы болган. Чоокку Чөөн чүк беседага улуг черни ээлээн. Ийи таланың экономиктиг болгаш өске-даа кады ажылдажылганың айтырыглары принципиалдыг ёзу-биле чугаалажып көрдүнген. Президентилерниң ужуражыышкыны-биле тургустунган байдалды ёзугаар ук айтырыгларны хамаарышкан деңнелдерде тодаргай чугаалажып көрүп турар, бүгү угланыышкыннар айыы-биле үре-түңнелдиг харылзааларны хөгжүдеринге улуг арганың барын ужуражыышкыны бадыткап көргүскен.

Ужуражыышкынга Э. А. Шеварднадзе, Е. М. Примаков, албаның өске-даа кижилери; египет таладан — АЕР-ниң Президентизиниң үдеп чоруур албаның кижилери киришкен.

М. С. Горбачев болгаш Х. Мубарак совет-египет Декларацияга ол хүн ат салган.

ССРЭ-ниң болгаш АЕР-ниң аразынга 2000 чылга чедир экономиктиг, садыг болгаш эртем-техниктиг кады ажылдажылганың узун хуусаалыг программазынга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы С. А. Ситарян болгаш АЕР-ниң премьер-министриниң оралакчызы Камаль эль-Ганзури ат салган.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжковтуң Х. Мубарак-биле ужуражыышкыны болган. Совет-египет харылзааларының кол айтырыгларын, ийи чурттарның аразынга садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг харылзааларының байдалын чугаалажып көрген болгаш моон соңгааргы үеде ук харылзааларны улам ындай хөгжүдерниң перспективаларын чогумчалыг кылдыр үнелээн.

«Египет Совет Эвилелинде. 1990» деп делгелгени ССРЭ-ниң УАЧД-зинге ажылдарының ёзулалынга ССРЭ-ниң чазааның баштыңы болгаш АЕР-ниң Президентизи киришкен. Совет Эвилелинге садар кылдыр чонуң херегелел бараалнарын 120 египет фирмалар ыңда делгээн.

ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш Р. М. Горбачеваның өмүнээзинден Х. Мубаракка болгаш С. Мубаракка аалдар кылдыр дүштеки шайлалга кылган.

АЕР-ниң Президентизин үдеп чоруур албаның кижилери шайлалгага келген.

Совет талазын М. С. Горбачев кадайы-биле, Н. И. Рыжков, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүннери, албаның өске-даа кижилери келген.

Найыралдыг байдалга болган дүштеки шайлалганың үезинде М. С. Горбачев болгаш Х. Мубарак чүве чугаалааннар.

Х. Мубарак В. И. Ленинниң Мавзолейинге барып чоразы болгаш чечектер аппарып салган. Билдинмес солдаттың чевээнге база чечектер салган.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында

Дээди Советтиң палаталарының сөөлгү хүннерде боол эрткилээн каттышкан хуралдарынга хамаатыларның пенсия хандырылгазының дугайында айтырыгларны чугаалажып келген. Кайы мергежилдиң кижилеринге чиигелделиг пенсияны тыпсырынга хамаарыштыр чидиг маргылдаалар боол турган. Май 15-те болган хуралга база-ла ол айтырыгны сайгарып көөрүн уламчылаан.

Ооң мурнунда хүнгү хуралга маргылдаалыг айтырыгларны, тодаргайлаарга, хоойлу төлевилелиниң чүүлдерин, кады сайгарып турганда, дугуржулганы чедип алыры-биле дугуржулга болгаш редакция комиссияларын тургускан турган. Ук комиссиялар барык хондур ажылдааш, сайгарылганы хурал эгезинде дооскан. Оларның кылган ажылының түңнелин Эвилел Советиниң Күш-ажыл, өртектер болгаш социал политика айтырыгларының талазы-биле комиссияның даргазы Н. Н. Гриценко сессияга илеткээн. Порт чүдүрүкчүлерни болгаш механизаторларны база далай болгаш хем транспортунуң, балык үлетпүрүнүң, экспедиция составының ажылдакчыларын эрте пенсияладыр дугайында эдилгелер хүлээп алдынган.

Маргылдаалыг өске айтырыглар база ындыг янзылыг сайгартына берип болур турган. Ындыг болзажок депутат А. Г. Журавлев сөс алгаш, мындыг янзылыг сөстү залче октаан: «Чүнү кылып турарывысты оваарып көрээлинер. Бир эвес хөй-хөй категорияның ажылдакчыларынга чиигелделиг пенсияны тыпсы бээр болзувусса, чурттуң экономиказы ону дуглап шыдавас, кандыг-даа чазак ооң күүселдезин хандырып шыдавас. Бо чергелиг айтырыгларны күрүне туружундан көөр херек».

Депутаттың кичээнгейлиг бо сөстериниң соонда маргылдаалар улам чидигленген. Ылангыя кодээ ажыл-агыйда ажылдап турар механизаторларга пенсияны эрте тыпсыр дугайында аграр-депутаттарның киирип келген саналын ур үениң дургузунда чугаалажып келген. Чуртта ындыг кижилерниң саны 2,5 млн. ажыг — бир эвес оларны 55 харлыында пенсияладып чорудуптар болза, кодээ черде ол мергежилге ажылдаар кижилерниң саны дыка кызырлы бээр дээрзи билдингир. Бо айтырыгны палаталарга база сайгарып турган болгаш бадылаашкынны кылган. Кодээ механизаторларны 55 харлыында пенсияладыр деп саналды Националдар Совети деткээн, Эвилел Совети деткивээн.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Л. А. Воронин мындыг тайылбырны кылган: бир эвес механизаторларны бо назы-харны барымдаалап пенсияладып эгелей бээр болза, баштайгы ийи чылда бир-бир млрд. рубль, ооң дараазында чылдар санында 500 млн. рубль пенсияга төлеттинер апаар.

Бо айтырыгны парламент кежигүннериниң бадылаашкынынга тургузарга депутаттарның хөй кезии кодээ механизаторларны 55 харлыында пенсияладыр деп саналды деткээн. Бадылаашкынның түңнелин зал адыш часкаашкыны-биле уткаан.

Пенсия дугайында Хоойлу төлевилели хүлээп алдынган.

(СЭТА).

Үндезин реформаның оруу-биле

ДУГУРЖУЛГАЛЫГ АЖЫЛДААРГА АЖЫКТЫГ

Ажыл-агыйның адырларын арендаже киирер талазы-биле дээштиг хемчеглерни Чөөн-Хемчикте СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозта эрткен чылдан эгелеп боттандыра берген. Ажыл-агыйның тускай эртемниглери бир-дугаарында санажылганың чаа өртектеринче хойжуларны киирген. Ооң чижек хемчээли мурнунда чылдарныңга деңнээрге, ылгалдыг турган дээрзин баштай айтып каалы. Тодаргайлаарга, эргиде турганы-биле бир хураганның санажылга өртээ 14 рубль ажыг болза, амгы чаа төлевир-биле 20 рубльге деңнешкен, центнер дүктүң 470-480 рубльден 680 рубль, а немелде деңзи дээш 41-44 рубльден 58 рубль чедир өскен. Үстүнде санчурагайларның аразында ылгалы бар болуп, мооң мурнунда дыштаныр дыжын билбейн, ниитиниң малын дүн-хүн чокка кадарып чоруур малчыннарның ажыл-ижи материалдыг үнелелди алган. Ынчангаш малчын өг-бүлениң амыдыралы хире-чергези-биле экижиири чугаажок.

Совхозтуң кол экономизи Долумчаа Маадыевна Монгуш экономиканы ылаптыг санаашкынга үндезилеп тургусканындан эрткен чылдың түңнели-биле, ажыл-агый 156 муң рубль орулгалыг болганын, он ажыг хойжу өг-бүлелерни аренда кереэзинче киргенин чугаалады.

Совхоз-биле хойжу өг-бүле аренда кереэзиниң негелделерин дугуржуп турганда, коданга турар малдың баш санын, оң-чүзүнүн, хар-назынын, кадыкшыл байдалын тодарадып алыры эргежок чугула. Шын харын, онзагай талалары ылаптыг дугуржуп алыры кайы-даа талага ажыктыг болур. Аренданың хуусаазы оларның малдап турар коданының хар-назынынга дүүшкек болур чугула. Малчын кижи коданда хоюндан 6 чыл дургузунда бодунуң бүдүрген продукциязын совхозка дужаар болза, аренданың хуусаазы база ынча чыл болур. Бир эвес өг-бүле үш чыл эртерге ук коданың күрүнечагыынга кириштир дужаар апарган таварылгада малчын-биле совхозтуң аразында кереэ үш чылда чардынар.

Кереэ чарган хойжу баштайгы чылында дугуржулганың негелделерин күүсетпейн, өреленген болза, ооң өрезин санап, түңнээш, дараазында чылче шилчидер. Ол чылын ук өг-бүле улуг күженишкинин үндүрүп, өрезин төлевишаан, амыдыралга чедир акша-хөреңгини ажылдап алыр ужурлуг. Өрениң бир чылдан өскезинче шилчилгелиг чоруу хойжу өг-бүлениң бот-харыысалгазын бедидер.

— Аренда кереэзин эрткен чылын малчыннар-биле чарып турганда, чамдык негелделерни чедир шиитпирлевейн барганындан ийи-чангыс чөрүлдээлер болгулааның кол экономист Д. Монгуш ажыктыг чокка чугаалап орар. Ылангыя тускай кодан кылдыр үскен хураганнарны азырап кыштаан малчыннарның талазындан чөптүг чөрүлдээлер болгулаан. Бо чылын ону тускай эртемниглер хойжулар-биле кереэ чарып тура, бүгү тала-биле өөренип көрген.

Аныяк мал коданы хүлээп алган хойжулар кадатта малының немелде деңзизи, кыргып алыр дүгүнүн хемчээли дээш ажылдаар болгай. Ол таварылгада малчын-биле кереэни чарып тура, деңзиниң ниити хемчээлин тодарадып алыры чугула. Ылангыя аңгы кодан кылдыр үскен хураганнарның деңзизин ылап-ла тургусса эки. Ол таварылгада чөрүлдээ болбас дээрзи билдингир.

Чылдың кайы үезинде кереэни түңнезе ажыктыгыл деп айтырыг тургустунуп келир. Совхозтуң тускай эртемниглериниң санап турарын ёзугаар алырга, продукцияның санажылгазын октябрь айда чорудары ажыктыг. Чүге дээрге ол үеде хойжуларның бүдүрген продукциязының база мал азыраанынга үнген дорт чарыгдалдарның ниити түңү ынчан үнүп кээр. Ынчангаш кереэниң санажылгазын октябрьдан дараазында чылдың октябрьга чедир үениң иштинде кылдынган ажылдарны барымдаалап чорудар кылдыр хойжулар-биле совхоз дугурушкан. Чек барымдаалап санажыр. Хойжулар суг сөөртүлгези дээштиң чекти хөй-ле таварылгаларда чолаачыларга үзүп берип турар. Черле ынчаш дорт чарыгдалдар ылаптыг болурунче совхозтуң специалистери кичээнгейни угландырган. Назыны улгады берген хойжулар санажылгага бергедей берип болурун өөренип көргеш, ук ажыл-агыйның бухгалтерлери малчыннарга доктаамал барып, оларга дузалажып турарын айтыры чугула. Бухгалтерияда кирип турар отчёттар малчыннарның холунда тудуп олурар чектери, мал-маганының баш саны-биле карышкактыг болбазын дээш малдың тускай эртемниглери айның төнчүзүнде шүүштүрер.

— Аренда кереэзинде айтып каан продукцияны бүдүреринге эргежок чугула мал чемнери, машина-техника болгаш өске-даа чүүлдер-биле малчынны хандырарын совхоз хүлээлгези кылдыр көрүп турар. Бир эвес кандыг-бир чылдагаан тургустунуп кээп, хойжу өг-бүлени мал кадарып мунар аът-биле хандыра албайн барзывысса, ону база кереэге айыткан турар. Ынчан малчын кижи бодунуң хууда аъды-биле хой кадарар болза, дугуржулга өртээн ёзугаар хууда хөлгениң өртээ кылдыр 15 рубльди совхоз төлээр — деп, Долумчаа Маадыевна совхозтуң талазындан кылып турар ажылдарын мынчаар тайылбырлай-дыр.

Совхозта ажылга хереглеттинер аътты хойжуларга хөлезилээриниң талазы-биле өөредиглиг чүүлдер хөй. Ол дээрге совхоз аъдын хөлезилеп алган-даа болза, ону мендя кадагалап, ажаап азырап турары дээш совхоз хойжуга 2 рубль 37 көпеекти төлээр ужурлуг. Мал кадарарынга ажыглаары-биле совхозтуң аъдын малчын хөлезилээрге дугуржулга өртээ база-ла 2 рубль ажыг болур. Ол төлеварлер бот-бодун дуглай бээр. Хөлезилээн аътты хойжу өг-бүле чидиринсе, бир аът дээш 300-400 рубльди совхозка төлээрин аренда кереэзиниң негелдезинде база айтып каан.

Совхозтуң дуржулгалыг хойжузу Евдокия Ондар аренда кереэзи-биле эрткен чылдан эгелеп ажылдааш, 8 дугаар төрүүр хоюндан чүс башка онаашты 86 хураган өстүрер планын 90 хуу боттандырган. Боттарының күжү-биле 30 тонна сигенни белеткеп алган. А бо чылын дүңгүжүн төрүүр хой хүлээп ап, аренда кереэзин 5 чыл хуусаада чарган. Ам оларда байдал эки. Дааңган оңалдазын чедишкиниң боттандырарынга ол бузурээр. Хоюн кадарарда Евдокия Чүдүймаевна хууда ийи аъдын ээлчештир мунуп, кадарып турар. Аъттарының ажыглалы дээш совхозтан малчын ай санында 30 рубльди төлевирге ап турар. Чүге дээрге ийи таланың дугуржулгазында хууда бир аътты мал кадарарынга ажыглааны дээш 15 рубльди хойжуга төлээрин совхоз кереэде айыткан болгай. Дугуржуп, сүмележип тургаш, ажылдаарга, черле эки дээрзин үстүнде каш чижектер безин бадыткап турар.

Миний-оол ОНДАР.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң бирги сессиязында

СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң XXI чыыжының бирги сессиязы бодунуң ажылын уламчылаан.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүсекчи комитединиң даргазының албан-дужаалынга кандидаттарның сайгарылгазы үргүлчүлээн. Моон мурнунда ук албан-дужаалга кандидаттар кылдыр кирген кандидатуралар бадылаашкын үезинде эвээш санны алгаш, демиселди соксаткан турган.

Хоорай Советиниң бирги сессиязының ажыл-чорудулгазын удуртуп баштап турар **Ю. П. Слободчиков** бо удаада депутаттар **Ю. С. Путинцев** биле **В. Х. Кара-оолдуң** кандидатураларын чугаалажып көөрүн саналдаан. Кандидаттар депутаттарга боттарының допчу намдарын таныштырып, программазын чугаалааннар. Депутаттар кандидатураларны тус-туста сайгарганнар.

Чажыт бадылаашкынга Кызыл хоорай Советиниң 165 улус депутады киришкен. Ю. С. Путинцев дээш 10, В. Х. Кара-оол дээш 119 кижи бадылаан.

Чажыт бадылаашкыннарның түңнелинде улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүсекчи комитединиң даргазынга **В. Х. Кара-оол** соңгуткан.

Хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазын соңгуур дугайында айтырыгны депутаттар чугаалашканнар. **В. А. Подругинниң** кандидатуразы альтернатива чокка кирген. Ажык бадылаашкынның түңнелинде **В. А. Подругин** хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазынга бир үн-биле соңгуткан.

Дараазында хоорай Советиниң президиумунга 17 кижи соңгуткан. Сессияның киржикчилери хүн айтырыының оон-даа өске айтырыгларын чугаалажып көргеннер.

ПЛАН КҮҮСЕТТИНГЕН

«Чадаана агроүлетпүртранстың» автобүдүрүлгезинде 1990 чылдың бирги кварталының планын 22 чолаачы ажыр күүсеткен. Ол бүдүрүлгеде аңгы-аңгы марканың машиналары хөй. Оларны хоочун-даа, аныяк-даа чолаачылар башкарып турар.

Боттарының планныг онаалдаларын ажылынга ээ-харыысалгалыг кижилер күүсеткен. Оларның иштинден аныяктар Роман Куулар, Матвей Монгуш, коммунистер Владимир Ооржак, Валерий Тас-оол, хоочуннар Мөчекпен Куулар, Кертик-оол Монгуш планнарын ажыр күүсеткеш, акша шаңналдарын алган.

Бир өөрүнчүг чүве чүл дээрге, Тыва АССР-ниң транспортунуң алдарлыг ажылдакчызы Мөчекпен Дамдынович Кууларны пенсияже үдээни болур. Ынчалза-даа ол ам-даа ажылдавышаан.

Ондар СЮР-ООЛ.

Кызыл районда чоннуң амыдырал хандырылга черлериниң ажылдакчылары дааранылга кылыгларын, септелге ажылдарын болгаш оон өске-даа янзы-бүрү чагыгларны хүлээп ап турарлар. Чагыгларны хүлээп ап, ону чедиишкинниг күүседиринче бүгү күштү мөөңнээри — бүдүрүлгелерниң кол айтырыы.

Кызыл районнуң Кур-Чер суурда амыдырал хандырылга бажыны ажыттынгаш, элээн каш чыл болу берген. Оон бир өрээлинде дааранып цех бар. Өскезинге — чагыгларны хүлээп алыр. Суурнуң улузу телевизорларын болгаш амыдыралга ажыглаар техниканы септедири-биле анаа дужаап турар. Ону септээр кижи Кызылдан барып септеп турар.

ЧУРУКТА: «Тииилелге» совхозтуң төвүнде амыдырал хандырылга бажыңының дааранықчызы Любовь Түлүш ажылынга кызымактарның бирээзинге санадып турар.

Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотозу.

ӨРТТҮ БОЛДУРБААЛЫ

Республика девискээринде арга-арыг өрттенип турары-биле холбашкан онза берге байдалды өөренип көргеш, улус депутаттарының район Советтериниң күүскомнарының даргаларының чөвүлел хуралын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели май 11-де эрттирген. Чөвүлел хуралды республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак башкарып эрттирген.

Чоннуң байлаа болур арга-арыг республиканың барык бүгү районнарында өртке таваржып турарын моон адаанда сан-чурагайлар херечилеп турар. Тываның арга-ыяш ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжыышкынының медээзин ёзугаар алырга, май 15-ке чедир республикага 157 черге өрт болган. Ниитизи-биле 1978,1 га чер өрттенген. Байдал бо хире дүвүренчиг турда, ол чөвүлел хуралды эрттирген болгаш өртту болдурбас база өрт боол турар черлерниң өртүн өжүрер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылгаш, ол хуралга чугаалажып көрген. Болуп турар өрттерни өжүрер талазы-биле бүгү-ле хемчеглерни алырын, кижилерни болгаш техниканы өрт өжүрерине калбаа-биле киириштирерин райкүүском даргалары чөвүлел хуралга аазаан.

Районнар девискээрнде боол турар өрттерни маңаа көргүзерге мындыг-дыр. Улуг-Хем районунга 42 черге өрт болган. Ол өрттүң ниити шөлү 663,7 га. Таңды районунга 13 черге өрт болган, 252,6 га арга-арыг өрттенген. Каа-Хем районда байдал база дүвүренчиг. Бо районга 15 черге өрт болган. 245,7 га арга-арыг өрттенген. Бии-Хем районга 272.2 га черниң арга-арыы өрттенген. Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик районнарда база улуг хемчээлдиг черлерде арга-арыг өрттенген.

Өрттүң болуп турар чылдагааны черле чүдел? Мындыг айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. Районнарда тургустунгулаан өрт өжүрер онза комиссияларның ажылын багай организастаанында. Улус депутаттарының кодээ Советтериниң күүскомнары чон ортузунга, малчын коданнарга ажылдап, чурттап турар малчыннар ортузунга өртке удур суртаал ажылын чорутпайн турарында. Ангыс черлерде артып калган тараа хоорзунун чамдык ажыл-агыйлар кайы хамаанчок өрттедип турарындан база өрт боол турар. «Алдан-Маадыр», «Сүт-Хөл» совхозтарга ындыг өрттер болгулаан.

Таңдыда «Россия» совхозтуң кол агроному Петр Федяев, Самагалдайда орук-септелге тудуг эргелелиниң чолаачызы Владимир Оюн, Улуг-Хемде «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң хойжузу Л. Мунзук, Ак-Тал суурнуң чурттакчызы С. Сотпа арга-арыгга өрт болдургаш, чедирген когаралы дээш торгатканнар.

Балгазынның хадылг'г арга-зының дугайында онзалап чугаалаза чугула. Өкпе аарыгларының санаторийинде эмнедип турар кижилерниң буруузу-биле 3 өрт болган. Санаторийни долгандыр турар девискээрни андарып каар талазы-биле кол эмчи А. Ткаченко кандыг-даа хемчег албаан. Бо талазы-биле кол эмчи А. Ткаченкону торгаар ужурлуг.

«Революцияның чалбыыжы», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтарны долгандыр турар тулаа черлер база өрттенген. Ынчангаш бо черлерге өдүректерниң уя тудуп алыр чери чок арткан. Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күрүне комитеди экологтуг байдал бо хире дүвүренчиг боол турда, чүнү болап орар ирги? Комитеттиң ажылдакчылары хоозун сөстен ажыл-херекче кажан кирер ирги?

Республика девискээринде өрт улам хөрлээлеп турары-биле Красноярскиниң ужар чүүл баазазындан 61 кижи бо хүннерде бисте дузалажып чедип келген, өрт өжүрүлдезинде киржип турар. Өрттү болдурбас дээш бүгү хемчеглерни алыылы!

ЧҮГЛЕ ХЫНААР ЭВЕС, А ДУЗАЛАЖЫР

Профоблчөвүлелдиң III пленумундан

Тываның профэвилелдериниң ээлчеглиг III пленуму май 11-де болуп эрткен. Профоблчөвүлелдиң даргазы Ш. П. КУУЛАР пленумну ажыткаш, садыгның, ниитиниң чемненилге болгаш амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң, организацияларының ажылынга профэвилелдерниң ажылчын контролюн күштелдирер талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында илеткелди профоблчөвүлелдиң секретары М. М. ФИРСОВА кылган.

Чурттуң экономика талазы-биле берге байдалдарда турарындан садыгларда хереглел бараанарының чонга чедишпейн турары кымга-даа чажыт эвес. Чүгле ол эвес, а харындаа хүн бүрүде ажыглап турарывыс эт-херексел, аъш-чем безин тывылбас апаар таварылгалар кайы хөй. Бо бүгүнүң база бир чылдагааны — чамдык черлерде садыглаашкынның чурумун каржызы-биле үреп, чонга ачы-дуза чедирилгезинде улуг четпестерни болдуруп турарында дээрзин илеткелчи демдеглээн. Ылангыя чамдык садыгжыларның талазындан ховар бараанарны таныш-көрүштеринге садар, бараанарны чажырып-шыгжаар таварылгалар эвээш эвес дээрзин чон партия, совет, профэвилел органнарынче үезинде бижип чорудуп турар. Ындыг байдалдыг чагаалар профоблчөвүлелдиң ажылчын контроль инспекциязынга, адырлар аайы-биле профэвилел обкомнарынга, массалыг информацияның органнарынга хөйү-биле кээп турар. Ынчангаш үлетпүр болгаш аъш-чем бараанарын чонга садарда социал чөптүг чорукту барымдаалаары-биле дарый хемчеглерни боттандырып чорудары чугула апаргандан ол талазы-биле доктаалды ВЦСПС-тиң президиуму эрткен чылдың сентябрьда хүлээп алган. Ажылчын контролёрларның ажылын организастаар талазы-биле профэвилел комитеттериниң кошкак ажылдап турарын ол доктаалда айыткан. Аңаа үндезилээш, профоблчөвүлелдиң ажылчын контроль бөлүүн тургускан. А ниити республикада ажылчын контрольдуң 1300 бөлүктери болгаш комиссиялары ажылдап турар, ында 2300 ажылчын контролёрлар хаара туттунган. Оларны 723 объекттерде хуваай тургускан.

Республиканың чону ажылчын контролёрларны тургусканын деткип, чүс-чүс чагааларны солуннарже, радио, телевидениеже бижээн. Оларның негелдези чаңгыс — бараанарны чиңгелделиг арга-биле садып ап турарларның санын эвээжедир, ол бараанарны садып турарын шыңгыы контрольга алыр, уруглар албан черлерин, эмнелгелерни, столоваяларны бирги ээлчегде аъш-чем продуктулары-биле хандырар. Чоннуң ол чагыгларынга үндезилээш, Кызыл хооркүүском, райкүүскомнар ховар бараанарны садарының талазы-биле тускай доктаалдарны хүлээп алза-даа, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң талазындан ол айтырыгларга хамаарыштыр чогуур документини амга чедир хүлээп албаан дээрзин илеткелчи-даа, пленумга санал бергеннер-даа шүгүмчүлээннер.

Профоблчөвүлел 15 кижилиг ажылчын контроль инспекциязын тургускан. Оларга — Өртектер талазы-биле күркомитеттен Н. А. Некрасова, ИХМ-ниң социалистиг өнчү-хөреңгини оорлаар чорук-биле демисел чорудар килдистиң начальнигиниң оралакчызы С. С.-Б. Моңгуш, № 40 аъш-чем бараанар магазининиң садыгжызы З. Г. Тарасова болгаш ол ажылга мергежээн өске-даа эштер хамааржыр. Тудуг болгаш тудуг материалдары ажылдакчыларының профэвилел обкомунда ажылчын контроль комиссиязын ол обкомнуң даргазы М. Х. Самданчап билдилиг удуртуп турар. «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжышкынының профэвилел комитединиң ол талазы-биле ажылын дыңнаан. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың профкомунуң ажылының дуржулгазын дамчыдары көрдүнүп турар. «Тыва тудугнуң» контролёрлары Кызылдың 10, 12, 14, 40 дугаарлыг, «Детский мир» магазиннерин харылап турар. Ол ажылды профэвилел комитединиң даргазы турган Г. И. Чупрасова билдилиг удурткан.

Барыын-Хемчик, Тес-Хем, Эрзин районнарының ажылчын контролёрлары өске-даа хыналда органнары-биле кады демниг ажылдап, чаа-чаа аргаларны ажыглап турарлар. 1988 чылдың октябрь айдан бээр ажылчын контролёрлар садыгның, ниитиниң чемненилге черлериниң бүдүрүлгелеринге 547 хыналданы кылган, оларның хөй кезиинде-ле садыг чурумунга үрээшкиннер бар болгулаан: садып алыкчыларга эгидер акшаны чедир бербес, бараанны чедир деңзилеп бербес, ховар бараанарны чажырар, оларны склад дамчыштыр садып-саарар чоруктар илерээн. «Росторгодежда» баазазынга ховар бараанарны чажырар чоруктар илереттинген, Л. Н. Ледовскаяның складынга индий 443 хөйлен шыгжагга чыткан.

Аъш-чемни багай шынарлыг кылыр, эъттен кылган продуктуларны үрээр, чемни чедир салып бербес чүүлдер «Шөлчүгеш» кафеде, № 3 столовая-да, «Мөңгүлек» ресторанда бар. Ажылчын контролёрларның тургускан актыларын ёзугаар чогуур хемчеглерни чурум үрекчилеринге онаап турар: 107 кижиге административтиг хемчеглерни онааган, оларның 19-ун ажылындан хостаан, 53-үн — эвээш шалыңныг ажылдарже шилчиткен, 29-унуң шаңнал акшазын казаан.

— Ажылчын контролёрлар садыг ажылдакчыларынга улуг дузаны чедирип турар. Четпестерни дораан эскерип, хыналдаларны чорудуп, чогуур актыларны олар тургузуп, бараанарны хуваарынга социал чөптүг чорукту чедип алыр дээш кызымак ажылдап турарлар. Ындыгларның ажылын улам деткиир, оларны шаңнап мактаарынга чедир көөр херек — деп, күрсадыг инспекциязының начальниги **Л. И. Фридрикова** саналынга чугаалаан.

АҮК ажылдакчыларының Таңдыда профэвилел райкомунуң даргазы **В. С. Саая** санал бергеш, хуузунда машина садып алыры-биле ээлчегде турар кижилерни барымдаалавайн, а харын районнуң-даа, ажыл-агыйларның-даа чамдык удуртукчуларынга машиналарны сада бээр чоруктарны шын эвес деп санап турарын ол профэвилел райкомунуң президиуму район Советиниң сессиязынче бижип киргенин чугаалаан. Ол ышкаш районнуң өске-даа садыгларында совет садыгның чурумун үрээр, бараанарны таныш-көрүштеринге садар, чамдык бараанарны «согажалаар» чоруктар барын ол чугаалаан.

— Дайынның, күш-ажылдың хоочуннарын чүгле байырлал хүннеринде сактып кээр, а өске хүннерде оларже сагыш салбас, харын-даа оларның алыр ужурлуг бараанарын бербес чүүлдер бар-дыр — деп, **В. Ф. Матсон** саналынга чугаалаан. Ол дугайында айтырыг тургузарга, ону харылап турар удуртукчуларның берип турар каржы, доңгун харылары кижиниң сеткилин улам хомудадыптар деп, ол уламчылаан.

«Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезинде профэвилел комитединиң даргазы **В. В. Дьяченко** ында контролёрларның ажылының дуржулгазын чугаалааш, рейдилерни, хыналдаларны республика солуннарынга четпес чырыдып турарынга сеткили ханмайн турарын илереткен. А Садыг министерствозунуң удуртукчулары коллективтерге ховар бараанар садарда чогуур үезинде дыңнатпас, а харын-даа оларның кажан келирин телефоннап айтырарга, мынча дээрлер: «Телефоннаванар, ажылга шаптыктаванар, херек апаарга бис боттарывыс дыңнадыптар бис».

— Ажылчын контролёрларны баштай тургузуп турда, бис, садыг ажылдакчылары, дыка өөрээн бис: бистиң ажылывыска дузалажыр ёзулуг-ла эки улус бо боор. А херек кырында чүү болганыл — база-ла хынаар, а дузалашпас орган боллу-ла — деп, Респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының оралакчызы **З. А. Шишигина** чугаалады.

Саналдар, бодалдар. Кижи бүрүзүнүң-ие аңгы-аңгы. Ынчалза-даа оларның кол утказы чаңгыс: ховар бараанарны садарда социал чөптүг чорукту сагыыр, садыг ажылдакчылары биле ажылчын контролёрларның демниг ажылы, чүгле бот-боттарын хынажыры эвес, а бот-боттарынга дузалажыры чугула. Ол бодалдарны боттарының саналдарынга садыг министриниң оралакчызы **Л. И. Кремнёва**, башкы **Н. С. Калашникова**, Кызылдың үлетпүр бараанар садыының директорунуң оралакчызы **Т. Ф. Лященко**, Өртектер талазы-биле күркомитеттиң инспекция начальниги **М. А. Даргат**, эмнелге ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы **Е. В. Черногривов** болгаш өскелер-даа чугаалааннар.

Пленумнуң киржикчилери Тываның профэвилелдериниң Россияның Хамаарышпас Профэвилелдериниң Федерациязының кежигүнүнге кирериниң дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

СЕТКИЛИ ООЖУРГАВАС

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының бөдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цегинде № 2 мурнакчы ээлчегниң улуг мастери аныяк кыс Татьяна Скорыхтың ажылдаар кабинединге баргаш, эки ажылдыг бир ажылчын-биле таныштырарын дилээн мен.

Удуртуп турар кижилериниң даңзызын бижээн дептерни ажып, оларның аттарынга доктаап, кезек боданып ора мынча дээн:

— Аңгы-аңгы национальдың төлээлеринден тургустунган бичии коллектививисте мурнакчылар хөй. Оларның демниг ажылының түңнелинде планныг даалгаларывысты ай, квартал аайы-биле доктаамал ажыр күүседип келдивис. Бо удаада хүндүлел самбыразынче кирген Вячеслав Байыр-оолович Хертекке ужуражып, ажыл-ижин сонуургап көрүңер.

Цехтиң бедик бажыңының даараазында каъдынче мени үдеп тура, ооң дугайында эргим, чылыг сөстерни чугаалап четтигипкен. Чай-чапсар чок дириңейнип хөделип турар конвейерлер, механизмнер артында бичии өрээлге чааскаан ажылдап турар кижини тып чеде бергеш, амыр-мендизин айтырып, чайланы бээр аразында ажыл-ижиниң дугайында каш сөстер солчур аргалыг болдум. Алыс боду аныяк, хүндүлээчел, чазык чаагай В. Б. Хертектиң эрткен оруу эштеринден онзаланып көзүлбес. Комбинаттың өөредилге пунктузунга электриктер курузу дооскаш, цехте ам 5 чыл ажыр ажылдап, мергежилиниң хыын чоорту тып, электри дериглериниң бедик класстыг септекчизи апарган. Аңаа нарын ажылдар кылырын дагзыр. Ону чогуур үезинде шынарлыг кылдыр кылып доосталанда сагыш-сеткили оожургавас, шак-даа барымдаалавас.

— Сөөлгү үеде электромоторлар септеп тур мен. Дүүн ийини холдан үндүргеш, бөгүн база алганым болдур — дээш, ажылын уламчылай берген. Эш-өөрү ону электромоторлар «эмчизи» дижир. Ол аңаа тывыскан шола эвес, ажылынга үнелелдир. Ажыл—кижиниң каастаар. Кызымаа, биче сеткилдиг, мергежилинге бердингени, үлегерлиг сагылга-чурумнуу-биле коллективиниң хүндүткелин чаалап ап шыдаан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: В. Б. Хертек ажыл үезинде.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

Демократияга өөренип тур бис

ЧҮГЕ КҮШ ЧОК БОЛГАНЫЛ?

1990 чылдың май 5-те катап бадылаашкын үезинде Сукпактың № 79 соңгулда округунуң участок болгаш округ соңгулда комиссиялары «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуну каржызы-биле үрээнин Төп соңгулда комиссиязы илереткеш, округка эрткен соңгулданы күш чок деп санаан болгаш Тыва АССР-ниң улус депутадын бүрүткээринден ойталаан. Бо дугайында Төп соңгулда комиссиязының дыңнадыын республика солуннарынга парлаан.

Ооң чылдагааны чүден болганыл? Ону солуннуң номчукчуларынга кысказы-биле таныштырар-дыр бис.

Сукпактың № 79 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар СЭКП Тыва обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи Л. С. Зорина биле Сукпак ортумак школазының башкызы Б. И. Араптан олар катап бадылаашкынга кирген турган. Бирги бадылаашкынның түңнелинде башкының алган бадылаашкыны удурланыкчызындан 36 сан ажыг турган.

Депутатка кандидаттарның бүзүреттиргеннери болгаш деткимче бөлүүнүң кижилери боттарының талалакчызын бадылаттып алыры-биле соңгукчулар ортузунга агитация ажылының янзы-бүрү хевирлерин ажыглаан болгаш идепкейлиг ажылдаан. Л. С. Зоринаның бүзүреттиргеннери, деткимче бөлүүнүң улустарының чоруткан агитациязы өскелерден онза ылгалдыг болган. Допчу намдарындан өске плакатты, чалалганы (ында кандидаттың чуруу база бар) типографияга янзы-бүрү өңнерлиг кылдыр кылган. Ооң-биле кады тус черден болгаш найысылалдан хөй санныг кижилерни агитация ажылын чорударынга хаара туткан. Ооң түңнелинде соңгукчулар ортузунга улуг хемчээлдиг ажылды чоруткан.

Май 5-те Элегес-Аксының, Сукпактың соңгулда участоктарынга үстүнде адаанывыс Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттары дээш соңгукчулар бадылаашкынын берген. Бо ийи участоктуң кайызынга-даа ол хүн депутаттың кандидаттарының элээн каш талалакчылары баргаш, бадылаашкынның канчаар чоруп турарын хайгаарап турган.

Депутаттың кандидады Б. И. Араптанның талалакчылары Элегес-Аксының соңгулда участогунга тургаш, ооң чамдык кежигүннериниң эпчок аажылап турарының дугайында сагындырыгларны берип турган. Ооң бирээзи чүл дээрге, участок комиссиязының кежигүннери «бадылаар чайы чок» дөргүл-төрелдериниң өмүнээзинден каш удаа барып бадылаашкынын бергени болур. Ооң аңгыда, бадылаашкын төнерге урнадан бюллетеньнерни уштуп, төп турар үеде участок комиссиязының кежигүннериниң бирээзи бөлүк бюллетеньнерни оларның аразынче кире октапкан. Хайгааралды чорудуп турган Сукпак ортумак школазының кижизидикчи башкызы Шолбан Доңдуп ону көрген, ол дугайында дораан-на чугаалаан, хомудалды бижип берген.

Сукпактың соңгулда участогунга соңгулданың дүрүмүнге каржы хажыдыышкыннарны Л. С. Зоринаның бүзүреттирген азы деткимче бөлүүнүң кижилери кылган. Участоктуң соңгулда комиссиязының кежигүнү А. Оюн бригадада болгаш суурда соңгулда урназын чедирип, барып бадылаар улустарның бюллетеньнерин ап алган турда, ону тудар болгаш улуска үлеп бээр кандыг-даа эргези чок, комиссия кежигүнү эвес СЭКП обкомунуң инструктору М. С. Малецкая ап алгаш, соңгукчуларга үлеп берип, Л. С. Зорина дээш бадылаар агитацияны соңгулда хүнүнде чорудуп турган. Участоктуң соңгулда комиссиязының кежигүннери урналардан бюллетеньнерни төккеш, санап эгелээр деп турда, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңының эргелекчизиниң оралакчызы Ю. С. Лицкевич орта чедип келгеш, комиссия кежигүнү эвес кижи хирезинде, бюллетеньнерни санап кирипкен. Участок комиссиязының кежигүннери ону санаарын чөпшээревейн, каш удаа сагындырып турда-ла, тооваан. Комиссия кежигүннери-биле маргылдаа үндүргениниң түңнелинде Ю. С. Лицкевич соңгукчуларның Араптан дээш бадылааны 4 бюллетеньни ап алгаш, ора тыртып каапкан. Ол дээш бодум харылаар мен деп ынчан ол дарга чугаалаан. Бюллетеньнерни санап келирге, Тыва АССР-ниң 31 бюллетени четпес болган. Оларның читкенин комиссияның кежигүннери Ю. С. Лицкевичиге каразып турар. Чүге дээрге бюллетень санап турар үеде комиссияның кежигүннери-биле ол маргыжып коралашкан болгаш каш удаа үнүп-кирип турган. СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңының ажылдакчызы В. А. Бакулин комиссияның ажылдаарынга база шаптыктап турган.

Бадылаашкын болгаш бюллетеньнер санап турар үеде соңгулда участоктарынга болган соңгулдаларның дүрүмүнге таарышпас чурум үрээшкиннериниң дугайында Сукпактың № 79 соңгулда округунуң комиссиязының хуралынга бүгү талалыг сайгарып, чугаалажып көргеш, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуну каржызы-биле хажыдып үрээни дээш округка эрткен соңгулданы күш чок деп санаан шиитпирни хүлээп алган. Маңаа соңгулда округунуң кежигүннериниң сезиг олурушкан оларның бежи бо шиитпир дээш бадылаан. Тыва АССР-ниң Төп соңгулда комиссиязы округтуң соңгулда комиссиязының кежигүннериниң (он бир кижи) эвээш кезии шиитпирни хүлээп алганы шын эвес дээш округтуң соңгулда комиссиязының хуралын Сукпак көдээ Советтиң бажыңынга катап чыылдырган.

Округтуң соңгулда комиссиязының хуралынга ооң кежигүннери санал бергеш, үстүнде айыткан болгаш өске-даа хажыдыышкыннарны айтып, бадыткааш, округка эрткен соңгулданы күш чок болдурарын саналдаан. Комиссияның чамдык кежигүннери аңаа удурланып-даа турганнар. Депутатка кандидаттарның бүзүреттиргеннери болгаш деткимче бөлүүнүң кижилери аңаа база саналдарын берген. Ю. С. Лицкевич сөс алгаш, бюллетеньнерни органын бадыткаан, аңаа улуг буруулуг болганын билинген, кандыг-даа хемчег алыр болза, хүлээп алырын чугаалаан.

Округтуң соңгулда комиссиязының хуралынга он кежигүн олурушкан, оларның бежи округка эрткен соңгулданы күш чок болдурар дээш бадылаан, бежи күштүг дээш бадылаан. Ынчангаш кандыг-даа үзе шиитпир хүлээп алдынмаан. Ону хандыр өөренип көрүп тургаш, шын шиитпирни хүлээп алыры-биле Төп соңгулда комиссиязынче шилчиткен.

Округтуң соңгулда комиссиязының хуралынга Төп соңгулда комиссиязының секретары П. М. Самороков, кежигүнү К. О. Шактаржык олар олуржуп, байдалды хандыр өөренип көргеш, округтуң болгаш участоктарның соңгулда комиссияларының кежигүннери-биле тургустунган айтырыг дугайында бүгү талалыг сайгарып чугаалашкан.

Бо айтырыгны Төп соңгулда комиссиязының хуралынга сайгарып көргеш, соңгулдалар Хоойлузун каржызы-биле үрээни дээш округка эрткен соңгулданы күш чок деп санаан.

Бо округтуң, участоктарның соңгулда комиссияларының даргаларының, кежигүннериниң «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуну эки билбезинден, дуржулгазының четпезинден, негелдезиниң кошкаандан бо чүүлдер үнген. Л. С. Зоринаның бүзүреттиргеннери болгаш деткимче бөлүүнүң кижилери бодунуң даргазынга хөй бадылаашкынны алыр дээш соңгулдаларның хоойлузунга үндезини-биле шуут таарышпас хажыдыышкыннарны, каржы аргаларны ажыглап турганы илерээн. Бо удаада СЭКП обкомунуң төлээлекчилери депутат мандат дээш демиселге четпес талазын чоннуң мурнунга көргүскени эпчок болган. Ол коммунистер-биле шыңгыы чугааны кылыры чугула болгу дег-дир. Чүге дээрге СЭКП Уставының негелдезин ёзугаар удуртукчу-даа, бөдүүн-даа коммунистерге сагылга-чурум чаңгыс болгай.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ВЬЕТНАМ ААЛЧЫ БЕЗИН...

Бистиң Тыва чараш бойдус чурумалы-биле чергелештир курлавырлар, чиг эт-биле бай–байлак-ла оран. Чуртувустуң, чонувустуң ол байлаан чөптүг ажыглап билбезивис хомуданчыг. Бо дугайында республика солуннарынга үнген «Бир шоодай дүктүң өртээ — үш шил арага» дээн чижектиг материалдар тода херечилээр. Ону билгеш, Саян артындан аалчылар ылаңгыя бо өшкү чөөгү «кыргып алыр» дээш амгы үеде бээр соннут-мурнуг шууужуп эгелээн.

Куруг эвес. Бо бир «аалчының» барбазын ховар бараан, даады япон шактар, англи помада, вьетнам парфюмерия долган. «Солун» чүве — ол бүгүнү бо бир эртен чөпшээрел чок эртери хоруглуг кызыгаар зоназы болур Самагалдай суурже эрттирип экелген кижи... Вьетнам Улус Республиказының хамаатызы Чан Ван Хой боор турар. Ол Ханой хоорай чоогунга төрүттүнген. Хып дээн чалыы, 25-ле харлыг. Черногорскиниң шекпен бүдүрүлгезинде керээ ёзугаар ажылдап турар. Аныяк «садыгжының» бистиң чуртувуска ажылдап, чурттаары барык болдунмас. Ол дугайында хоойлу органнары чогуур шиитпирни үндүре бээринге чигзиниг чок.

Самагалдайжыларның болгаш орук-хайгаарал албанының аныяк ажылдакчызы, Чан Ван Хойнуң үежизи Орлан Чоодунуң серемчилелдиг чоруу-биле хоруглуг бараан малчыннарның өшкүлерин эрте «кыргытпаан».

Седип МОНГАЛ.

КЫРГЫЛДА ДООЗУЛГАН

Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң орулгалыг алыры — сарлык болгаш өшкү бригадалары. Совхозта үш муң ажыг өшкү бар. Бо хүннерде ооң кыргылдазы доозулган. Ниитизи-биле бир өшкүден-не 900 граммдан өрү дүктү кыргып алган.

Хөй чылдарда ажылдаан дуржулгалыг серге кадарчылары Мерген-оол Доңгак, Делгер-оол Сүрүң, Чечек-оол Хомушку, төрүүр өшкү кадарчылары Өлзей-оол Ооржак, Сайын Кужүгет болгаш оон-даа өскелерниң коданнарындан 2 килограммдан өрү дүктү бир башка онааштыр кыргып алган.

Совхоз бо чылын күрүнеге 16 тонна дүктү дужаар. Ону ажыр күүседир сорулга салдынган. Амгы хүннерде дүк дужаалдазы үргүлчүлеп турар.

Эрткен чылын ажыл-агый Оренбургка дужааган дүгүнден 96 муң арыг рубль орулганы кирип алган.

Удавас хой кыргылдазы эгелээр. Өшкү кыргылдазы чоруп турда хууда кижилерден эвээш эвес дүктү салып алган. Ол практиканы хой кыргылдазының үезинде ажыглаарын база планнап турар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Шуй суур.

ХЕМЧЕГЛЕРНИ ОНААГАН

Бай-Тайга районнуң улусчу контроль комитеди «Кара-Хөл» совхозта чуртталга тудугларын АҮК-түң ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаан колонназының үр хүүседаже чылдырып саадатканын, төлевилел хажыдып, шынар чок тудуп турарын хынааш, хуралынга чугаалашкан.

Бирээзинге ийи аал чурттаар 6, ооң иштинде 1988 чылдан шилчип келген 4 бажыңны эрткен чылын доозуп, ажыглалга кирерин ийи талалыг керээге айыткан турган. Тудугларының темпизиниң чавызын, шынарының багайын эрткен чылдың сентябрь 14-те улусчу контроль комитединге чугаалажып, АКМК-ның начальниги турган В. М. Сегбени шыңгыы доңгуткаш, ажылды декабрь 15-ке чедир бүрүн доозарын дааскан. Ындыг турбуже, совхозка чаңгызын-даа дужаавaан. А совхоз ол-ла чылын тудуг организациязынга аванс кылдыр 357.987 рубльди, азы чылда кылыр хемчээлинден 27987 рубльди ажыр шилчидип, негелде чогун көргүзүп, төлевилелде улуг хажыдыышкыннар-биле чөпшээрешкен.

Бажыңнарның коридорлары, кладовкалары, тамбурлары хажыттынган. Шак мындыг чылдагаан-биле ийи аал ишти чурттаар бажың бүрүзүнден 8 иштики эжиктер, узун дурту 18 метр хана материалдары тудугжуларга «камналга» болуп арткан. Иштики өрээлдерниң эжиктерин даштынга турар кылдыр солуп, печкаларны ышталыр кылдыр чуду-кара салган.

Электри удазыннарын бажыңнарга кирерде өртке удур чурумнар сагыттынмааны сөөлүнде илерээн. Шиферлер, манза материалдарның чедишпээни-биле чедир кылган сарайлар, мал кажаалары, арыгланыр бажыңнар чок болган.

Шак мындыг аразында негелде, харысалга чок чоруктар «Кара-Хөл» совхозтуң хүлээп алганы «Чуртталга оран-бажың — 2000» программазын боттандырарынга багай салдарны чедирген. Тудуг организациязы келген материалдарның хуваалдазын багай чорудуп, аңаа ажылдап турган кижилерниң күш-ажылчы сагылга-чурумче, ажылды организастаарынче кичээнгейни кошкаткан. Шынар чок кылган ажылдарны ам кээп катап кылырынче албадаан.

Совхоз-биле чарган керээзин күүсетпээни, төлевилелдерни чөпшээрел чок хажытканы дээш, Тээлиде АКМК-ның начальниги Н. С. Салчакты шыңгыы доңгуткан. Чедир кылдынмаан ажылдарын май айда бүрүн доозуп, хүлээдирин негээн.

Керээлиг ажылдарның күүселдезинге, шынарынга аазатпай, негелде чок болганы дээш, аңаа ажылдаала үр болбаан «Кара-Хөл» совхозтуң директору Н. К. Оожакты сагындырган.

Совхозтуң проравы А. Ч-Д Салчак биле улусчу контроль бөлүүнүң даргазы О. Д. Хертектиң хажыызынга артканын база демдеглээн.

Александр САМДАН.

Специалиске сөс

НОГАА, КАРТОФЕЛЬ-БИЛЕ ХАНДЫРЫЛГАВЫС

1986-1989 чылдарда республиканың совхозтары чылдыңна 12 муң тонна картофельди болгаш 5,9 муң тонна ногааларны бүдүрүп турган. Ол чылдарда чурттакчы чоннуң кижи бүрүзүнге хамаарыштыр чылда 52,2 кг ногаалар болгаш 52 кг картофель онаашкан, ол дээрге эмчи чижеглелиниң 44 хуузу-дур. А бо чылын республиканың совхозтарынга 13383 тонна ногааны болгаш 23949 тонна картофельди тарыыры планнаттынган. Ол болза эрткен чылын тараанындан 2,5 катап хөй боор турар. Ынча картофельди тарып өстүреринге 53 звенону тургускан, оларга 1900 гектар шөлдү быжыглаан. Ногаа өстүрер 19 звенону тургускаш, аңаа 440 гектар шөлдү аңгылаан.

Ногаа үрезиннери-биле совхозтар бүрүн хандыртынган. Эрте быжар огурецти тарыырынга 124 муң дөрбелчин метр полиэтилен плёнканы үлээн. Бо хүннерде совхозтар помидорнуң, эрте быжар капустаның өзүмнерин олуртуп алган, капустаның өйүнде быжар болгаш орайтап быжар сорттарының үрезинин тарыырын уламчылап турар. А картофель олуртурунуң планын күүседиринге ам-даа 1 муң тонна үрезин чедишпес. Агроүлетпүр эвилели болгаш совхозтар ол үрезинни республикадан дашкаар черлерден садып алырының хемчеглерин ап турар.

Өл-шык шиңгээдиишкиниң суггатты өй-шаанда чорударынга «Бурунгаар», «Енисей», «Ээрбек», Тока аттыг совхозтарның суггарылга системалары ам-даа белен эвес. Оларның септелгези «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынның ажыл-агыйлар аразының септелге-тудуг ажыглал участоктарының буруузу-биле узамдыгып турар.

Улуг-Хемниң суунуң деңнели чавызааны-биле «Улуг-Хая», «Енисей» совхозтарның хемден ыракта насос станциялары суг улгаткыже чедир ажыглалга кирбес. Ол ышкаш хөй ажыл-агыйларның, ылаңгыя «Октябрь 30 чылы», СЭКП-ниң XXII съездизи, Тока аттыг совхозтарның картофель болгаш ногаа тарыыр суггаттыг черлерин чаартыр болза эки. Суггаттыг участоктар суг-биле эвээш хандыртынганындан үнүштүң өзүм аайы-биле суггарылгазын үезинде чорудары болдунмас болгаш культураларның дүжүткүрү чавызаар, ынчангаш суггатты өй-шаанда база четчир кылдыр чорударынче кичээнгейни күштелдирери чугула.

Республикада ногаа өстүреринге тускайжыттынган 13, картофель өстүрер 20 совхоз бар. Ол ажыл-агыйларга 9673 тонна ногаа аймаан болгаш 15217 тонна картофельди тарып өстүрери көрдүнген. Совхозтар ногаа, картофель ажаап өстүреринге база оларны сайгарарынга улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Ажыл-агыйларда картофель казар 30 комбайн база ол ышкаш морковь болгаш свёкла ажаар 3 комбайн четпейн турар.

Ажаап алган картофель, ногаазын сайгарарынга совхозтар база-ла улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Ногаалары быжып, таптыг-ла күрүнеге дужаар өйүнде апаарга, Садыг министерствозу аңаа капсырлаштыр республика даштындан эрте быжар капустаны, помидорларны сөөртүп эгелээр боор-дур. Ынчангаш бистиң ногаажыларывыстың дүжүдү үезинде сайгартынмайн, үрелип каар. Совхозтар ынча хемчээлдиг ногааларны боттарының күжү-биле сайгарып шыдавастар. Үлетпүр комбинадының цеги оларны болбаазырадыптар харык чок, ооң уламындан хөй күштү, чарыгдалдарны үндүрүп тургаш өстүрген, чонга эргежок чугула ол продукциялар шөлдерге артып каап турар. Совхозтар транспорт чедишпезинден ногаа, картофелин дажыглап шыдавайн баар таварылгалар хөй. А Садыг министерствозунуң баазазы чылдың-на картофельдин болгаш дазыл чемиштиг ногааларның совхозтардан массалыг садып алыышкынын сентябрьның ийиги он хонуунуң сөөлүнче чылдырар. Ынчаар орайтадырга ногаа, картофель-даа үрелип эгелээр. А совхозтар бааза-биле дугуржулгазының аайы-биле дүжүт ажаалдазының массалыг өйүнче орайтадыр кирип турары ол культураларның ажаалдазын узадып, дүжүт хорап, шынары кудулап турар.

Картофель болгаш ногааларны тарып өстүрери, ажаалдазы колдуунда хол-биле чоруттунуп турар. Ынчангаш ол культураларның өртек-үнези эвээш, улуг өртектиг минеральдыг чемишчидилгелерни, техниканы, тарылга материалдарын негээр болганда, оларны тарып өстүрери совхозтарга чарыгдалдарны таварыштырар. Ындыг боорга арендаторлар база ол культураны арендага шоолуг-ла алыксавас-тыр. Ол ышкаш күрүнеге тарааны пландан ажыр дужааганы дээш ажыл-агыйларга тудуг материалдарын, техниканы болгаш чоннуң хереглел бараанарын немей садарын организастап турар, а картофельди, ногааны пландан ажыр сатканы дээш ындыг чүүлдер көрдүнмээн.

Картофельдиң болгаш ногааларның чаа сорттарын тып өстүрер талазы-биле ажылдап турар эртемден-селекционерлер республикада чок. А көдээ ажыл-агый станциязы картофельдиң эки шынарлыг үрезиннерин шиңчилеп тыварын кончуг багай чорудуп турар дизимзе часпас боор мен. 1989 чылда республиканың совхозтарынга 250 тонна дээди сорттуг картофель үрезинни садар тургаш, күүседип шыдаваан.

Агроүлетпүр эвилелиниң специалистери АҮК-териниң, совхозтарның болгаш Тыва АССР-ниң Өртектер комитединиң специалистери-биле кады чаа садып алыышкын өртектерин ажылдап кылган болгаш республиканың Министрлер Чөвүлелинге өөренип көөр кылдыр дамчыткан. Ол ышкаш ажыл-агыйлар картофель сайгарар планын ажыр күүсеткенде, оларга чоннуң хереглел бараанарын немей садары көрдүнген доктаалды белеткээш, Министрлер Чөвүлелинче дамчыткан. Ол документилер бадылаттынган соонда, совхозтарга картофель болгаш ногаа өстүреринге идиг бериишкин тургустунар. Ооң-биле чергелештир Кызылдың суггарылга системазы ажыглалга кирерге, 1100 гектар шөлдүг тарылга ээлчештирилгезин картофель болгаш ногаа тарыырынга аңгылаарын планнап турар. Ооң чанынга бо чылын 1000 тонна картофель болгаш ногаалар шыгжаар чериниң тудуун эгелээр. Бо хемчеглеривис чонну ногаа, картофель-биле хандырарының айтырыын боттандырарынга улуг магадылал болур.

Алла СИРОТИНА.
Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң агроному.

ЭЖИНДИРИП ҮНҮПКЕН

Күчүлүг Улуг-Хем кышкы узун уйгузундан «одунгаш», кылын доштарны бодунуң оруундан арыглай чууй шаап бады барган. Хемчилерниң ажылының аай-бажы черле ындыг: чылдың кышкы үезинде аар-саар ажыл-херектер бүдүрүп, кол нуруузун септелгеге эрттирер. А чогум чайың хем оруу ажыттынары билек, оларга чымыштыг хүннер эгелээр. Арга-дуржулгалыг хоочун хемчилер хемнер кыдыында сыык черлерни, ужарларны, саарыгларны тускай демдектер-биле демдеглээр, өскээр чугаалаарга, теплоходтар, баржалар, саллар чоруур хем оруун озал-ондак болдурбазы-биле онзагай кичээнгейниң төвүнге тургузуп, демдектээри дээни ол-дур. Ам бо хүннерде пароходтар турар черде үүле-херек үе-биле чергелештир хөлзээзинниг чоруп турар. Хем оруу ажыттынза-даа, сал сөөртүр аар баржалар сугнуң немежирин манап, эжиндиригге белеткелди уламчылавышаан.

Дагдыныкчы, капитан М. А. Ашак-оол Хүт ужарынче углай баштайгы теплоходтарны болгаш баржаларны үдеп чорупкан. Ол аңаа чайлааш, чүгле күзүн ээп кээр. Ооң-биле кады эң дуржулгалыг хемчилер бо чылгы орукту баштай изеп, эжиндирип үнүпкен. Айдызында баштайгы шенелде эжиндиришкиннериниң эгелээни ол.

Эрткен чылын күзүн хем суу хенертен сыгааны-биле

чамдык теплоходтар Кызылда өртээлинче ээп келбээн. Бир дугаар эжиндириг-биле кывар-чаар материалдар чүдүрген баржалар база чорупкан.

Пароходтар өртээлинге чеде бээривиске, янзы-бүрү хемчээлдиг теплоходтар, катерлер, суднолар чанында кижилер экипажтар аайы-биле кызыг чай чок иженген турлар. Бир-ле дугаарында, «МБВ — 216» маркалыг сал сөөртүр буксир-идикчи улуг хемениң ээлери-биле ужуражы бердивис.

— Эжиндиришкинге белеткелди доозуп алдывыс— деп, экипажтың капитаны Сергей Иргит тайылбырлай-дыр. — Минусинскиден келир судно хынаар инспекцияны манап тур бис. Хыналда комиссиязы септелге ажылдарынга үнелелди берип, ажылывысты хүлээп алыр ужурлуг. Чыл санында Тожунуң Ырбандан сал бадырар улус бис.

Таныжып чугаалашкан экипажывыстың кежигүннери шалыпчы ажылдап турар улус болду. Капитанның оң холу — бир дугаар штурман Юрий Лумпов, Сергей Иргит-биле кады элээн хөй чылдарда ажылдап каапкан. Оларның-биле чоокта чаа училище дооскан Андрей Саң-Хөө, Аяс Хертек эгин кожа ажылдап турар.

Сергей Иргит бүдүрүлгеде хоочуннарының бирээзи. Ол Новосибирск хоорайга хем училищезин доозкаш, аңаа ийи чыл ажылдаан. 1971 чылдан бээр Улуг-Хемниң унун дургаар сал сөөртүп, салым-чолун ооң-биле холбаан. Юрий Лумпов командирлер составын Кызылга бот-өөредилге-биле өөренип дооскан. Ол кышкы үеде каңнакчы-дунзаалакчы болуп ажылдап турар.

Ыраккы Тожудан сал бадырар экипаж эрткен чылгы планын күүседип, мурнакчыларның одуруунга кирген. Бо чылын кылыр ажылдың хемчээли тодараттынган. 40 муң хире рубльдиң ыяжын Ырбандан салдалып бадырар.

— Суг сыгай бергенде Сыстыг-Хем биле Севи аразында Үстүкү-Дөртен-Адыр баксырай бээр — деп, Юрий Васильевич Лумпов онаашкан ажылын сонуургады-дыр. — Черле ынчаш хем оруунга кандыг бергелер турбас дээр. Чүгле ужарлар безин беш катап таваржыр болдур ийин. Бедик мергежилдиг хемчилер дээрзи оларның чугаазындан илдең. Дидим чүреккир, эрес эрлер 150 метр узун дурттуг сал орнунга 180-190 метр чедир шөйүлген узун салды удаа-дараа Кызылче бадырып эккеп турар. Ол хире улуг ажылды олар үш-ле хонуктуң дургузунда кылып бүдүрүп турарын аразында чугаалаштылар. Бо чылгы план база күүсеттинер дээрзинге экипаж кежигүннери чигзинмейн турар.

Эрткен чылын Ырбанда сал-биле бадырып четтикпээн ыяштың артканын, Тоора-Хемге чедирер ужурлуг чүъктүң артыышкынын алгаш көөр болза, бо чылын хемчилерниң ажыл-ижи каш дакпыр күженишкинни үндүрерин негеп турар. Аңаа 1990 чылдың пассажирлер болгаш чүък сөөртүлгезиниң планы база немежип болгай. Эрткен чылдың күзүнүнде, кажан суг сыгай бээрге, хемчилер планныг онаалдаларын күүседип шыдавааннар. Ам олар оон уржуктарын дүмчүүнга кертип алганнар. Аргалыг-ла болза айның планын эң кыска хуусаада күүседир болза чогуур.

Карылгалыг бүдүрүлгениң чидириглери хөй, а орулгазы чок болур дээрзин хемчилер угаап билип турар, чүге дээрге ук бүдүрүлге чери моон мурнунда-ла бот-орулга-чарылга-биле ажылдап келген. Бөгүн ук бүдүрүлгениң мурнунда планга үндезилеттинген тодаргай сорулгалар салдынган. Планныг онаалдаларны күүседири албан. Енисей пароходствозунуң Кызыл район эргелелиниң коллективи ол дугайын кончуг эки билир.

Данзы САЛЧАК.

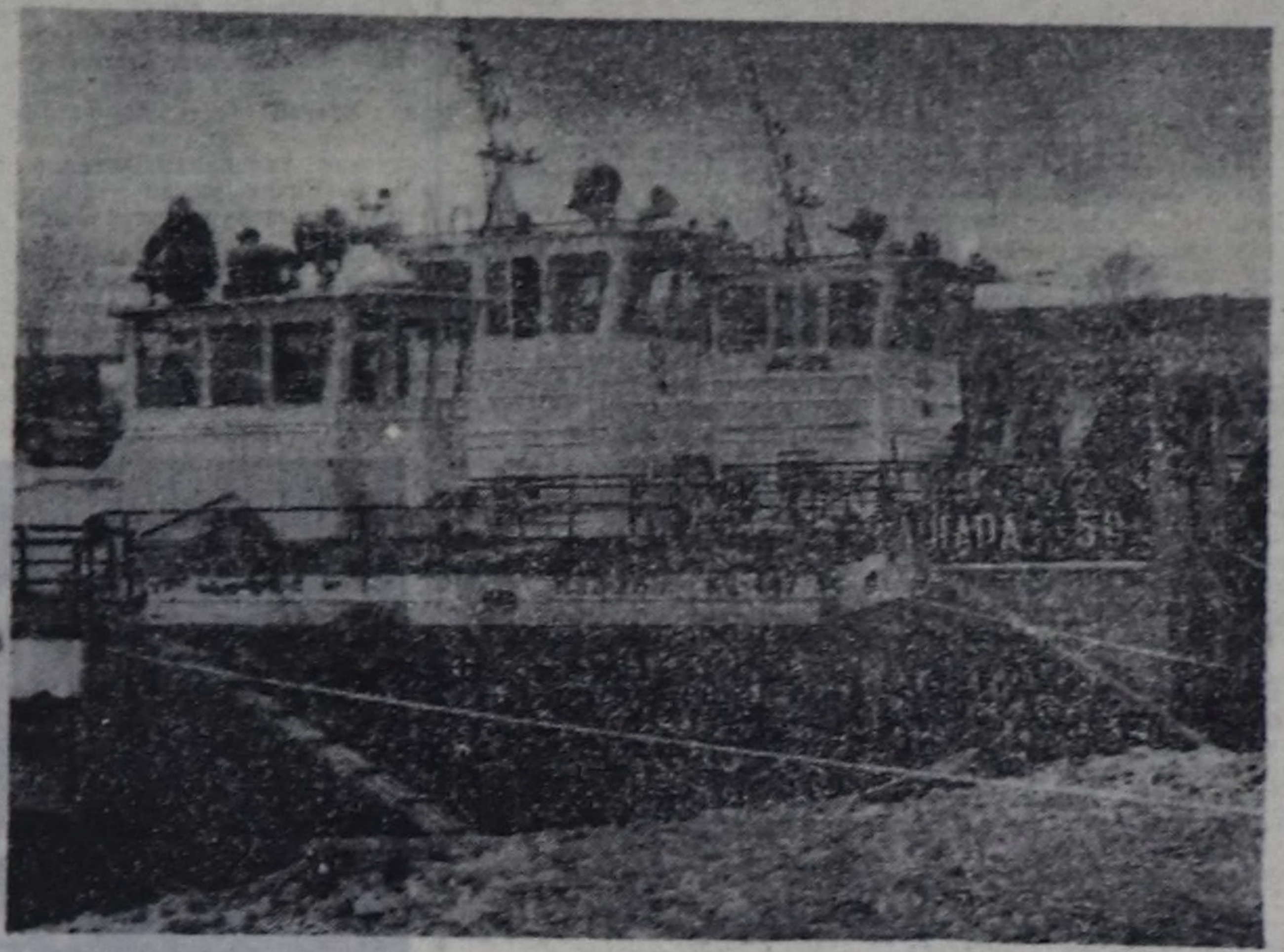

ЧУРУКТАРДА: пароходтар турар өртээлде сөөлгү белеткелдер дооступ тур. Сал сөөртүр теплоходтуң капитаны Сергей Иргит бир дугаар штурманы Юрий Лумпов-биле кожа турлар.

Владимир МОНГУШТУҢ фотолары.

ЧОННУҢ ТӨӨГҮЗҮ

Хөй-ниити организацияларының системазында онзагай черни төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар Бүгү-эвилел ниитилели, ооң чер-черлерде салбырлары ээлеп турар. Ук ниитилел бодунуң одурууга бот идепкейлиг, билиг болгаш дуржулга талазы-биле быжыккан, төөгү, культура тураскаалдарын камгалап, кадагалаарынга, революсчу, дайынчы болгаш күш-ажылчы чаңчылдарны нептередиринге изиг күзелдиг кижилерни киирип ап турар. Олар эстетиктиг, мөзү-шынар, патриоттуг болгаш интернационалчы кижизидилгеге организаторжу талантызын бараалгадып чоруурлар.

Мөңгүн-Тайгада салбыр 3 коллективтиг, 7 эге организацияда шупту 924 кежигүннер хаара туттунган, ооң иштинде өөреникчилер 260 ажыг кижи. Ийи совхозта, Мугур-Аксы болгаш Мөрен-Бүрен ортумак школаларында, ажылагыйлар аразының база септелге-тудуг участоктарында, район эмнелгезинде эге организацияларның ажылы макталдыг.

Районнуң төөгүзүн, фронтучуларның эрткен оруун болгаш өске-даа төөгүге хамаарылгалыг чүүлдерни чыып бижииринге идепкейлиг үлүг-хуузун Бегзи Адыг-Тюлюш, Иргит Успун-Доржу, Адыг-оол Намгай-оол олар киирип чоруурлар.

Күрүне камгалалының данзызында турар төөгү болгаш культура тураскаалдары Мөген-Бүрен кодээ Советиниң девискээринде хөй. Биче-Хая, Кызыл-Тей болгаш Кара-Бозага деп черлерде хаяларда чурумалдар, Мөген-Бүрен хемниң унунда дөрт даш көжээлер, Каргы хемниң унунда он алды, Мугур хемниң унунда 3 даш көжээлер кирип турар.

Ала-чурттуң Улуг дайынының бир дугаар чылында чаа тургустунган районнуң араттары фронтуже хөй санныг мал-маганын чоруткан. Оларның аразында шүлүк, шүлүглелдерде киргилээн Хорлуу Саая, Ооржак Саны-Шири, Ленин орден-биле шаңнаткан Өрнүгү Салчак болгаш өске-даа хөй-хөй мөңгүн-тайгажылар кирип турарлар.

Тываның аъттыг шериг эскадронунга бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс Маадыр-оол Иргит, Павуу Салчак олар эрес-маадырлыы-биле тулчуп чораан. 1943 чылда Маадыр-оол Иргит Ровно дээш тулчуушкунга маадырлыы-биле өлген. Аңаа дайынчы Павуу Салчак орден-медальдарлыг өскен-төрээн черинге чанып келгеш, тайбың ишке ажылдап чораш мөчээн. Дайынның киржикчилериниң аттары-биле Мугур-Аксы суурда чүгле кудумчулар адаттынгылаан дээрден башка, район девискээринде болгаш организацияларда, школаларда болгаш уруглар албан черлеринде оларның аттарын эдилеп турар черлер чок.

Каас-чараш чурумалдыг Каргы хемниң унунда районнуң совхозтар аразының пионер лагериниң адын «Маадыр-оол» деп адап турган, та кымның айтышкыны-биле чүве — ону «Малчын» деп адай берген. Ол ышкаш көрей дайынының киржикчилери Мөген-Бүренде Хайындырым Саая, Кечил Хертек, Мугур-Аксында Өткек-оол Доңгак оларның төөгүзүн тургузарын, тураскаалдар тударын бо хүннерге чедир үзе шиитпирлевейн турар.

Ажылдың эде тургустунмайн турарының кол-ла чылдагааны ниитилелдиң район салбыры төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаарынга ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң хоойлуларын өөредири-биле семинарларны эрттирбейн, методиктиг секцияларны ажылдатпайн келгенинде. Коллективтиг болгаш эге организациялар үениң чаа негелделеринге дүүштүр ажылын эде тургуспайн, ону саазын кырында чорудуп, үстүнден айтышкын манап орарында.

Дадывырны хавырып алырынга ниитилелдиң республика салбырының талазындан (харыысалгалыг секретары Б. Б. Чюдюк) база-ла тодаргай дуза чок. Чүл дээрге эге организацияларга кежигүн дадывырын хавырары-биле улуг улуска 60 көпеекке, а 14 хар чедир болгаш оон өрү назылыг өөреникчилерге 20 көпеекке маркаларны тарадырга, оон ужур-утказын тайылбырлап-даа турда, биледи, демдээ кайдал дээш, алырындан ойталаар, чок-ла болза шуут-ла албас.

Чоннуң культуразы болгаш төөгүзү дээрге-ле, шаг-шаандан турган база ам-даа уламчылаар болуушкун. Национал культураның, төрээн дылдың, улусчу чаңчылдарның, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаарының айтырыы амгы үеде онзагай черни ээлеп турар. Ол дээрге ажылчы чоннуң, ылангыя аныяктарның ортузунга аажычаң болгаш мөзү-шынар кижизидилгезинге эң-не дээштиг болуушкун болур.

Тывалар шаг-шаандан тура күш-ажылга ынак, хүндүлээчел, биче сеткилдиг чораннар. Буруңгу чаңчылдарның бирээзи — төрээн черинге, ооң бойдузунга, дериг ымыталарынга камныг хамаарылгазы болур. Олар төөгү тураскаалдарынга база камныг хамаарылгалыг чораан.

Хоойлужудулга ёзугаар күрүне камгалалының данзызында турар хаяларда чурумалдарда, көжээлер болгаш базырыктарда «Тураскаал күрүне камгалалында турар!» деп тускай демдектер тургустунмаан.

Кодээ Советтер мону холга алыр ужурлуг. Харын-даа тураскаалдар болур базырыктарны тудугларга ажыглап турганы бар. 1980 чылда ындыг таварылга турган. Каргы хемниң унунда Кызыл-Шанчыг деп черге бир тудугну 1983-1986 чылдарда тудуп турган үезинде хем кыдыынга турган базырыктарның даштарын орта ажыглаан. База-ла ооң-даа мурнунда, соонда районнуң одалга складын, газ чериниң бажыңнарының тудугларын кылырда чоок-кавыдан даштар тыппайн, базырыктар даштарын ажыглап каапканнар. Ол дээрге база тыва чоннуң төөгүзүнүң айтырыы-дыр. Ону чүге ынчап турганыл? Оларга хоойлу ёзугаар кандыг-даа яла оңаавааңна болгай.

Чүгле боттарының изиг күзелинден Ада-чурттуң тураскаалдарын камгалаарынга үлүг-хуузун киирип чоруур кижилер коллективтиг болгаш эге организацияларның, ниитилелдиң район салбырын экижидерлер. Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаары — хоойлу ёзугаар хамааты кижи бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези. Район девискээринде турар көжээлерни, базырыктарны болгаш хаяда чурумалдарны база төөгүнүң өске-даа тураскаалдарын карак огу дег камгалаары дээрге, чурттакчы бүрүзүнүң, аныяктарның болгаш өөреникчилерниң дорт хүлээлгези болур.

Хурал ЧҮЛЬДҮМ,

Мөңгүн-Тайгала район салбырының даргазы.

ССРЭ-НИҢ КҮРҮНЕ БАНКЫЗЫНДА

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылынга Совет Эвилелиниң Маршалы Г. К. Жуковтуң дүрзү-хевирин сиилбээн тураскаал чоостарны кылып үндүргенинин болгаш саарылгага киргенинин дугайында.

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылынга Совет Эвилелиниң Маршалы Г. К. Жуковтуң дүрзү-хевирин сиилбээн тураскаал чоостарны 1990 чылдың май 8-те кылып үндүрген болгаш саарылгаже киирген.

1 рубльдиң үнелиг чоостарының өңү ак, ону чес-никель холуксаадан кылган. Чоос тырыкы хевирлиг, 31 мм. диаметрлиг.

Чоостуң арын болгаш артыкы талаларын кыдыын долгандыр хаажылаан.

Чоостуң арын талазында ССРЭ-ниң Күрүне Сүлдези кылган, «СССР», «1 рубль» болгаш «1990» деп сөстерни бижээн.

Артыы талазында төвүнде Совет Эвилелиниң Маршалы Г. К. Жуковтуң дүрзү-хевирин, ооң адаанда «1896» болгаш «1974» чылдарны, үстүнде долгандыр «Маршал», «СССР» болгаш «Г. К. Жуков» деп бижээн.

Чоостуң даштыкы кыдыын долгандыр ханы кылдыр «Один рубль» деп сөстерни бижээш, оларны ийи улуг демдек-биле аңгылап каан.

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустарның Тиилелгезиниң 45 чылынга Совет Эвилелиниң Маршалы Г. К. Жуковтуң дүрзү-хевирин сиилбээн тураскаал чоостарны 2 млн. кезек, ооң иштинде 0,4 млн. кезээн экижиткен шынарлыг кылдыр үндүрген.

Бо чоостарны саарылгада чоруп турар өске бүгү чоостар-биле бир дөмей, күрүне кооператив, хөй-ниити бүдүрүлгелери, албан черлери болгаш организациялар, колхозтар болгаш тус-тус хамаатылар айыттынган үнези-биле төлелгелер кылдыр ыяап-ла хүлээп алыр. А ССРЭ банкыларының албан черлери, Харылзаа министерствозунуң бүдүрүлгелери агар санга санажылга счеттарынга, салыышкыннарга, аккредитивтерге киирер болгаш шилчидер акша кылдыр кандыг-даа кызыгаарлаашкын чокка хүлээп алыр.

ӨРТ АЙЫЫЛЫ УЛУГ

Часкы, чайгы үелерде өрт айыылы улуг. Чүге дээрге сиген кургаг, арга-арыг иштинде бүрүлер кагжап калганындан кывынгыр, хензиг-ле оттач хөрлээлеп болур. Үнүштерге, бажың-балгатка өрт кайы хире каражаны чедирип турарын билир бис.

Манаа тодаргай чижекти көргүзейн: бистиң дөрткү микрорайоннуң бажыңнарын 40-50 чылдарда-ла туткан. Херимнери ирээн, кудумчулары кызыы, ийи улуг машина каржып эртип шыдавас. Чаңгыс каът бажың бүрүзүнде-ле дөрт өрээл бар. Ынчангаш ындыг чүве ийикпе, улус ону анаа-ла «Шанхай» дээр апарган. Ынча дээринде база-ла ужур-утка турду-ла ыйнаан. Биригээр чугаалаарга, эргижирээн төлевилел ёзугаар туткан бажыңнар-дыр ийин.

Чоокта чаа мээң кожамда дөрт аал чурттап турган бажыңга дүне 3 шакта өрт болган. Ам ук бажыңның чүгле тавааы арткан. Чаш уруглар-лыг авалар, адалар чүгле тын менди үнгеннер.

Хооркүүскомдан тускай комиссия үндүргеш, өртке айыылдыг бо бажыңнарның чурттакчыларын өскээр кежүрери күзенчиг-дир. Чүге дээрге эргижирээн бажың бүрүзүнде улай туткан кажаалар, түр чурттаар бажыңчыгаштар база бар. А орта эзирик кижилер чыглыр, аңаа таакпылаар, эрегилээр боор-дур. Өрттү олар үндүрүптүн болур. Айыылдыг чүве ол.

Сандю САНДАН.

Кызыл хоорай.

ОЛ ДУГАЙЫНДА ЧҮНҮ БИЛИР БИС

Үжүк-бижик чок чораанындан дыка хөй төөгү материалдары шыгжаттынмаан болгаш, чоннуң эрткен оруунда билдинмес чүүлдер хөй. Чингис-хаан төөгүзүнге тываларның хамаарылгазы кандыгыл? Тыва кижи кайы девискээрлерге чурттап чорааныл? Моолда, Кыдатта тываларның төөгүзү чүл? Иркутск-биле тыва фамилияны холбаштырып турары үндезинниг бе? Ол, өске-даа дээш айтырыглар эмнежок.

Мээң хөрээм өйүп чоруур чүүл—кошкун-ядыы Хемчик тываларының тура халыышкынының дугайында амгы салгалга билиндирери. Алдан-дургуннар деп адап турган улус үш чүс чедип турганын хоочуннардан дыңнаан мен. Оларның борбак бажын Моол девискээринге база азып турган-дыр. Чүгле тура халыышкынның өөскүп үнген чери Алдан-Маадырга эвес, Улаангомга мемориалдыг тураскаалдар тургузар болза эки. Сүт-Хөлге чүгле алдан кижини туткан болза, орта дөртен чеди кижиниң бажын кескен. Тес-Хемниң Самагалдайга күскээр кыжын алдан дургуннарны Амбын ноян төлээзи Өлзей-Очурга чедирип эккелгеш частың ол харгы чедир кара өгте эң каржы байысаалгага хилинчектеп кээрге, чамдык кижилер өлгени чугаажок. Ол кара өг турган черге база демдек тургузар болза эки.

Дамчай-оол ОНДАР.

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99, 104, 107 112 «Шында»).

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

Дайзыннарның ындыг янзылыг хеделиишкиннеринге ойтур шавыышкынны бербишаан, серемчилелди күштелдирер, чурттуң камгалалын быжыглаар, нам кежигүннериниң харыысалгазын бедидер талазы-биле хемчеглерни ап турган. 1936 чылдың дургузунда ТАРН ТК-ның парткомиссиязы хүлээп алган ажылын кошкак күүседип турары, үргүлчү арагалап база мораль талазы-биле багай чүүлдерни кылып турары дээш элээн хөй нам кежигүннеринге харыысалганы хүлээткен. Оларның аразынга ТК кежигүннери Санчаа, Лопсан, Сундуй, Ламажык, Тамдынчап база кирген.

Тус-тус кижилерниң үргүлчү арагалаары, калбаа-биле арагалаар чоруктар, шош-содаа, самыын-садар болгаш харыысалга чок чоруктар, күрүне болгаш кооперация өнчүзүн самчыгдаары дээн ышкаш үүлгедиглер намның болгаш эрге-чагырганың ат-алдарын баксырадып, амгы талазы-биле удур туржуп турган элементилерге кончуг-ла чемиш боор турган. Ынчангаш ындыг чүүлдерге удур шиитпирлиг демиселди чорудуп турганы таварылга эвес.

Улуг-Хем кожууну талазы-биле парткомиссияның төлээзи Күжүгет Таржаа О. Танчайның партийжи эвес чоруунга хамаарыштыр ТК-ның парткомиссиязының даргазы О. Байырның адынга 1936 чылдың август 23-те болгаш октябрь 12-де ындыг янзылыг медээлерни киирген. Ында бижээни болза: «Танчай август 1-де билбестедир ээрип алгаш, моол элчин чериниң ажылдакчылары көрүп, дыңнап турда Токага чалчыды. «Орус кулактың сыскынзы сен. Орус кулакты сен эккелген сен. Сээ ол кулаан Тываның ажыл-агыйын шын эвес оруккче баштай угландырып турган. Намның удавас болур он дугаар улуг хуралы сениң ажылыңдан үндүр ойладыптар, сени ТК Комитет даргазынга соңгувас, араттар сенээ бүзүревес апарган. Тываның ажыл-херээн чүгле мен башкарып шыдаар мен» деп чалчып турган». (Тываның партия архиви, ф. I, д. 716).

«Ам болур намның X съездизи ажылдан сени үндүр хөөлептер, ТК-ның даргазынга сени соңгувас, сенээ арат массалар бүзүревес, Тываның ажыл-херектерин чүгле мен башкарып шыдаар мен» (Тыва областың партия архиви, ф. I, д. 716).

Танчайның бүгү-ле аргалар ажыглап турганы, нам-чазактың политиктиг угланыышкынындан кожууң активин өскээр астыктырар деп оралдажып турганын оон ыңай дыңнаткан.

Намның X съездизинге (1936 чылдың ноябрь) делегаттар Тажы, Таржаа, Байыр-оол (Улуг-Хем), Доржу (Мал болгаш чер яамызы) Танчайның намчы эвес сагылга-чурумун принципиалдыг турушта чидии-биле шүгүмчүлээннер. Танчайның кежигүн болуп хамааржып турганы Мал болгаш чер яамызының нам нүүрүнүң секретары эш Доржунуң херечилээни болза: «X съездиге Тоганы ТК-ның Президиумунуң Даргазынга соңгааның херээ чок боор, Тываның коммунизмге чедери ырак, ТАРН-ның Коминтерге кирерин удур мен», «Танчай кежигүн дадывыры төлевес, нам хуралынга келбес, политкичээлге олурбас кижи-дир».

«Моон мурнунда намның сагылга-чурумун каржызы-биле үреп турганымны миниип көрбүшаан, моон соңгаар ындыг янзылыг эндег кылбазымны база катап бүзүредип тур мен» — деп, намның чаа Уставының төлевилелиниң дугаында чугаалажыышкынга киржип тура, Танчай медеглээн. Бодунуң четпестерин Танчайның ак сеткилдиг миниип турарын ТК-ның Президиуму барымдаалап көрген болгаш оон эттиже бээринге бүзүрээн хире. X съездиге ТАРН ТК-ның Президиумунуң кежигүнүнге кандидат кылдыр Танчайның соңгуттурганы аңаа барымдаа болур.

Ындыг болзажок «сеткил хомудааннарның» үстүнде сагындырган херээ-биле холбаштыр ТАР-ның Иштики херектер яамызының органнары Танчайны хайгааралдан бичии-даа үндүрбейн, парткомиссияга ооң дугайында чаа медээлерни киирип турган. ТАРН ТК-ның Президиуму 1937 чылдың декабрь 24-те Танчайның намга удур үзелин буруу шапкан. Тываның банкызының директорундан халаар болгаш оон депутат мандадын база «ТАР» ордениң казыыр дугайында ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң шиитпирин үш хонганда ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң доктаалы-биле деткээн.

1938 чылдың январь 19-та II пленум Танчайны намдан болгаш ТАРН ТК-ның Президиумунуң кежигүнүнге кандидаттан ону үндүрүпкен. 1938 чылдың февраль 18-те Танчайның тудуп хоругдаар дугайында ордерге Полат ат салган. Баш удур белеткеп каан материалдар болгаш өчүктер чыылза-чыылза, оон соонда Чүрмит-Дажы болгаш Хемчик-оолга удур буруудадыр кол барымдаалар болу бергилээн.

Оран камгалалының шериг эргелелиниң начальниги турган Сеңгижиктиң болгаш политиктиг килдистиң төлээзи Шыдыраавының ат салганы Сайыттар Чөвүлелиниң 1936 чылдың ноябрь 23-те тускай дыңнадыындан ТК биле Сайыттар Чөвүлелиниң аразынга алачайгаар чөрүлдээ үндүрер дээн Иштики херектер яамызының кажар куткуушкунун тып алыр бис. Ол куткуушкуннуң кол күүседикчизи Полаттың акызы — ТК-ның Президиумунуң кежигүнү, иштики херектер министри Таакпан болган.

Намның X съездизиниң соонда хей-аът кирген Таакпан намның Тес-Хем кожууң комитединиң делегациязы-биле кады Кызылдан үнүпкен, ук делегацияны К. Намзырай баштап чораан. Намзырай-даа, Таакпан-даа ТАРН ТК-ның кежигүннери болуп алгаш чоруур органнары билдингир. Шуурмахтың садыг баазазынга чедип кел сал-ла, Таакпан мынча деп медеглээн: «Бир эвес делегаттарга бээри-биле кожууң эргелелинден аъттар эккээр болза, хөлезизин акша-биле холга туда төлевээн шаанда, кымга-даа аът бербес мен, ону билип алыңар». Аъттар-биле хандырарын ТК дилээн болгай дээрзин Намзырай шала тыртыла-тыртыла сагындырып чорда, Таакпан хенертен үзе кирип, мынча дээн: «ТК кымга херек чүвел, оон бисте бичии-даа херээ чок, ТК деп сеc-биле ойнап турар үе чок-тур, силерге аъттар бербес деп чазак менээ дужааган чүве, силерниң-биле ылчыннажыр мен-де үе-шак чок» (Тыва областың партия архиви ф. I, оп. I, д. 688, л. 71). Сеңгижиктиң ол тускай дыңнадыынга Товариштай 1936 чылдың ноябрь 11-де «мону парткомиссияже дамчыдар» деп резолюция салган. Ынчалзажок О. Байыр ону херекке албаан, Таакпанга негелде салбаан. ТАР-ның Иштики херектер яамызының база ТАРН ТК-ның үзел-бодалдарының болгаш хөделиишкиннериниң чаңгыс баг турганы оон-на билдинип келир-дир.

X съездиге делегаттар боттарының саналдарынга чогумча чок болуушкуннарның чылдагааннарын болгаш оларны ажып эртериниң оруктарын айтып турганнар. Мөген-Бүрен сумудан келген делегат Шокшуй мынча деп чугаалаан: «Культура талазы-биле хожудап турар бис, чүге дизе бисте материалдыг база болгаш бижик-билиглиг кижилер чок. Бистиң кыдыг черге хожудангай болгаш бүдүүлүк чорукту ажып эртери дыка-ла бергедир. Херектиң ужуру чүдел дизе, эмнелге чок болганындан кижилер эмнедири-биле ламаларга бүдүү барып турар. Ол дээш төлеп турар, а ламалар материалдыг улуг ажык-кончааны оон тып ап турарлар-дыр. Чамдык хамаатылар шажын-чүдүлгениң хоочуун ажыглап алгаш, шажын сүзүктүг ёзулалдарга мырыңай хөлүн эрттир алзып турар-дыр.

Моон соңгаар үжүк-бижикти нептередирин болгаш культура-чырыдыышкын ажылын күштелдирери чугула».

Качык сумудан келген делегат Седен-Ижиннин саналын съезд чылыы-биле уткуп хүлээп алган. Эрткен болгаш амгы үени деңневишаан, Тывада болуп турар чамдык чаартылгалар талазы-биле магадаашкынын илереткен. «Кызылга келгеш, дүне ай дег, хүндүс хүн дег чырып турар электри чырыын бир-ле дугаар көрдүм. Ол ышкаш машина-балгаттың хөйүн магададым. Ук чедиишкиннерни нам-чазак-биле холбап турары кончуг шын деп бодап тур мен. Шаанда, кажан кыдат богда хаанның кулдары турувуста, ажыл-агыйны хоозуратпышаан, албан-үндүрүгнү биске кээргел чогу-биле онаап турган, араттар ядыы-түреңги чурттап чораан. Бистиң тыпкан өлүүвүстү бүрүнү-биле хунаап ап турган, кайнаар чорудуп турганын кым-даа билбес. Киштиң өлүүн алгаш, олчазынга кым-даа өөрүвес, чүге дизе албан-үндүрүг төлээринче үне бээр. Базымча-дарлалды узуткаашкынның база араттарның тускай логуниаан эрге-чагыргазын быжыглаашкынның ачызында чедип алдынган бистиң чедиишкиннеривис сагыш-сеткилге өөрүшкүнү хайныктырып келир-дир.

Эштер Тока, Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол олар араттарның чаагай чоруунуң дугайында хүн-дүн дивейн сагыш салып чоруурлар-дыр. Ол мындыг факт-барымдаадан илерел келир, чүл дизе эрткен чылын бистиң районга кадыг-дошкун чут болганда, мал-маганга чемнер, араттарга аъш-чем болгаш үлетпүр бараанныры сөөртүрүнге чаңгыс-даа хүн узуктелиишкин болбады. Мал чемнери-биле үезинде бисти хандырбаан болза, суму мал-маган чок артар турган ийик».

Эъжим сумудан келген делегат Балчыма мынча дээн: «Үш чыл дургузунда үүр даргалап келдим, ынчалзажок хуузунда ажыл-агыйынга сылдап алгаш, хуралдан болгаш өөредилгеден былдаар кижилер бары чугаалаар апаар. Парткомунуң айтышкынын чугаалажыры-биле хурал чыылдыларга хөй-хөй кижилер келбестир, ол хирезинде хойтпак тип, арага ижип олурарлар-дыр. Бир эвес адаандан чүшкүрүп, ажыл-херекти аайлап башкарбас чүве болза, үстүүртен ыйыышкын дузазы-биле ажылды кижи кайын шуудадып шыдаар.

Амгы үеде Эъжим бажында хамнар Дырбыл-Хам, Сереэ-Хам оларның бажы эъттенип барган. Дырбыл-Хам хамнаар деп баарга, аңаа 100-тен эвээш эвес кижи чайлыг чыглып келир, кожууң төлээзи Норбужук-биле ужуражыышкынга арай деп-ле 40—50 кижи чыглыр-дыр. Ынчангаш араттарның медерелин болгаш идепкейин бедидер талазы-биле ажылды күштелдиреринче кичээнгейни угландырарын дилеп тур мен.

Намның X съездизиниң чалбыыжы болгаш күжү реакционерлерни, ылангыя япон самурайларны өрттендир чип, чүк-чүкче чүлгүй шаап, черже хөмдүндүр чууй шаапкай аан! Бистиң ада-чуртувус —ССРЭ делгерезин!»

С. Тока «Үүр даргазынга үш чыл болдум» азы «Дөңгүр-оол» деп шиилериниң сюжедин Балчымадан үлегерлеп алганын маңаа каксы айтып каалы.

Юрий АРАНЧЫН,

огү эртемнериниң доктору.

(Уланчылыг).

«Шынның» почтазы-биле биске кээп турар он-он чагааларның аразында ажы-төл кижизидилгезинге, оларның төлептиг мөзү-шынарлыг болурунга чүү дуза-дөмек болурул дээн чижектиг сагышсыралдың айтырыглары база хөй. Ылангыя амгы үеде аныяк-өскенниң чамдыктарының корум-чурум үрексээр, харын-даа кем-херектерге безин бо-ла онаажы бээри ада-иениң-даа, оларның чоок кижилериниң, башкыларның сагыш-сеткилин саргыдып турар. Кижизидилге чорудулгазынга школага азы өг-бүлеге болган чамдык шын эвес чүүлдерден, частырыглардан ужукталып үнүп келир таварылгалар база тургулаар.

— Кандыг ада-ие бодунуң ажы-төлүнге экини күзевес боор. Ынчалза-даа элээди назы үезинде оолдар, кыстарыңарның аажы-чаңында, мөзү-бүдүжүнде тыптып кээп турар өскерлиишкиннерни эскериг, бир янзы хамаарылгалыг болурунар ада-иелер силерден хамааржыр-дыр. Бо талазы-биле силерниң дыңнаксап, билип алыксап турар айтырыгларыңарга дуза болзун дээш моон адаанда материалды парладывыс. Автор ону килдистиң дилээ ёзугаар белеткээн.

ЧАГАА КИЛДИЗИ

ЭЛЭЭДИЛЕРНИҢ ПСИХОЛОГИЯЗЫ

АЗЫ НАЗЫ-ХАР, НИИТИ САЙЗЫРАЛ ДУГАЙЫНДА БОДАЛДАР

Уругларның, аныяк салгакчыларның кижизидилгезиниң дугайында айтырыглар ада-иелерни, башкыларны, харын-даа өзүп орар кижилерниң боттарын-даа үргүлчү дүвүредип чоруур.

Амгы үеде уруглар кижизидилгезиниң эчис сорулгазын-даа, оларга педагогиктиг салдарны чедирип болурунуң арга-мергежилдерин-даа утаап билбес хире ада-иелер, башкылар-даа чок деп чугаалаза чазыг болбас боор. Ындыг турбуже, ниити өөредилге-кижизидилге ажылывыста-даа, оон хүн бүрүгү ийикпе, азы алыс-даа түңнелдеринде кымның-даа сагыш-сеткилин өөртпес, хуу-даа, хөй-ниити амыдырал-чурталгавыстың болгаш ажыл-агый, ниитилел хөгжүлдевистиң негелделеринге таарышпас, дүүшпес хире чүүлдер эвээш эвес. Бо дугайында өг-бүлевиске, школаларга, албан организация болгаш күш-ажылчы коллективтерге удаа-дараа чугаалажып, санал-оналывысты, ажыктыг, дээштиг болгу дег арга-дуржулгавысты солчуп, шыдаар-ла билиг-мергежиливисти, күш-шыдалывысты барык харамнанмайн ажыдып-ла турар болгай бис.

Ол хиреде-ле уруг-дарывыстың чамдыктары бистиң педагогиктиг салдарывыстан шуут үнүп, өөредилгезин каап, аал-оранындан хоорлуп, күдегчиг эвес оруктарже кирип турары кымга-даа чажыт эвес. Ооң чылдагааннары-ла хөй. Оларны бирден бирээ чокка санап-даа, шүгүмчүлеп-даа пат болур бис, бүгү күжүвүстү каттыштырып алгаш оларның-биле демисежип тур бис. Байдал көзүлдүр-ле сегивес хевээр.

«Далайга дамды дуза» деп бадыткалга даянгаш, бодумнуң чамдык бодалдарымны база илередип, номчукчулар-биле чугаалажыксап, оларга дуза чедирген болзумза деп күзел-биле бо чүүлдү бижиир деп шиитпирледим.

Улуг орус педагог К. Д. Ушинский педагогика уругларны бүгү талазы-биле кижизидер деп күзээр болза, оларны бүгү талазы-биле өөренир апаар деп дыка ханы уткалыг эртемчи ажыдыышкынны кылган. Бистиң бодап, хайгаарап турарывыс-биле алырга, дыка хөй ада-иелер, харын-даа башкылар уругларның сагыш-сеткилиниң кажан, кандыг янзы илерээрин, өзүп олурар кижи чүге өөрүүрүл, чүге муңгараарыл, авазының болгаш ачазының эргелелин-чассыдырын, азы килеңин, кылыктанганын канчаар хүлээп, билип алырыл дээн чижектиг айтырыгларга чогумчалыг, чептиг харыыларны тывары-биле ындыг-ла шудургу ажылдавайн турар. Ол ышкаш педагогика эртеми-даа, бистиң школаларда, өөредилге черлеринде кижизидикчилерни, башкыларны белеткээринче угланган ажыл-херектеривисте-даа хөйге билдингир, хүн бүрү, харын-даа чылдан чылче катаптаттынып турар таима, майык апарган арга-мергежилдерни амыдыралдың бүгү таварылгаларында ажыглап, хереглээрин сүмелеп турбушаан бис.

Чижээ, өөреникчи онаалга күүсетпээнде-даа азы кичээлден озалдаанда-даа, ада-иезиниң, башкыларының сөс-домаан дыңнаваанда-даа, черле кандыг-ла-бир доктааттынган негелделерни күүсетпейн баар болза, дыка хөй таварылгаларда ону чектээр азы байысаар, азы кандыг-бир «кортпактаан», «чагырыксаан» хемчеглер алыр болгай бис. Ындыг хамаарылга бичии, элээди уругларга болгаш үстүкү класстың өөреникчилеринге хамаарыштыр дөмей-ле таваржып турар. Өг-бүлелер, школалар, районнар азы кандыг-бир өске-даа ылгалдарны таарыштыр көрбейн турар бис. Чүге ындыгыл ол?

Кара угаан-биле безин бодаарга, эге школа өөреникчизи онаалга күүсетпейн барза, кичээлден озалдап турар азы ада-иезиниң сөс-домаан дыңнаксавас болза, бистиң хайгааралывыс бир янзы, а элээди школачылар шак-ла ындыг чурум-сагылгалыг болза, анаа салдар чедирер аргавыс, чагыг-сүмевис өске хевирлиг утка-шынарлыг болуру маргыш чок билдингир. Ол ышкаш Бай-Тайгага азы Эрзинге, Кызылга азы Каа-Хемге азы Кызылдың № 2 азы № 11, Барыын-Хемчиктиң Дөң-Терезин азы Аянгаты школаларынга ындыг янзылыг байдалдарда хамаарылгалар, хемчег алыышкыны аразында ылгалдыг турар болгу дег. Чогум кажан, кандыг салдарларны канчаар илередирил, кандыг хемчеглерни алырыл дээн чижектиг айтырыгларга дорт харыыларны педагогика бербейн турар. Ол дугайында К. Д. Ушинский тус-тус уругларны кажан, канчаар кижизидерин педагогика дүрүмчүдүп доктаатпайн, чүгле педагогиктиг болгаш психологтуг болуушкуннарның, уругларның сагыш-сеткилиниң илерээшкининиң болгаш угаан-бодал талазы-биле сайзыралының хоойлуларын, дүрүмнерин болгаш чурумнарын ажыдып тайылбырлаар ужурлуг деп айыткан. А тодаргай кижилерни оларның назы-хар, темперамент, характер аайы-биле өөредирин, кижизидерин болгаш сайзырадырын ада-иелер, башкылар, кижизидикчилер таарыштыр, чептиг болгаш чогумчалыг болдурарда ол билиглерге даянып, оларны ажыглаар апаар.

Педагогика эртемнеринде болгаш кижизидилге практиказында-даа мөөннеттинип, чыгдынып турумчаан, хүн бүрүнүң ажыл-чорудулгазынга ажыглаттынып, улам чаартынып, сайзырап турар арга-мергежилдер эвээш эвес. Олар педагогика, психология болгаш уругларның бүгү талалыг өзүлде-сайзыралының, өөредилге-кижизидилгезиниң дугайында өске-даа эртемнерниң ажыдыышкыннарынга, хоойлу-дүрүмнеринге бүгү талазы-биле үндезилеттингилээн.

Чүгле элээди назылыгларны өөредип, кижизидери-биле бүгү-ле оралдажыышкыннарывысты бодап, сактып, сайгарып көөрүвүске-ле, дыка хөй чедиишкиннеривис-даа, чазыгларывыс-даа илерээп келир.

Ада-иелерге

Элээдилерге, азы элээди назылыгларга 11-12-ден 14-15 харга чедир назылыг уругларны хамаарыштырып, бо үени шилчиишкин үези, азы берге үе деп-даа адап турар. Шилчиишкин үези дээрге билдингир, уругларның бичии назылыг турганындан азы 7—10 харлыындан элээди назыже кирип турарының үези-дир. Берге үе дээрзин тайылбырлаары ындыг-ла белен эвес. Чүге дээрге элээди назының үезинде уругларның өзүлде-сайзыралынга болуп турар хөй талалыг, ханы болгаш нарын өскерлиишкиннер оларның бүгү амыдырал-чурталгазынга, мөзү-бүдүжүнге, сагыш-сеткил, угаан-бодал хөгжүлдезинге, кижилерге болгаш черле долгандыр туруп турар бүгү чүүлдерге хамаарылгаларынга күштүг салдарны чедирип турар. Ол ышкаш элээди назын Н. К. Крупскаяның дыка бодуун болгаш тывызык адааны-биле уругларның «бичии-даа, улуг-даа кижи эвес үези», өзүлдениң канчаар-даа аажок чөрүлдешкек үези болур.

11-12 болгаш 14-15 харлыгларының бүгү сайзыралынга кончуг күштүг салдарны болдуруп турар барымдааларның иштинде оларның анатомия болгаш физиологтуг өзүлдезинге болгулаар нарын өскерлиишкиннер база бир кол черни ээлеп турарын эртемденнер бадыткап турар.

Чижээлээрге, элээди назын уругларның күш-шыдал, мага-бот сайзыралынга көскү өскерлиишкиннериниң шапкынчыызы-биле онза ылгалыр. Ылангыя олар дыка дүрген, чыл бүрүде-ле 5-8 см. узап өзер, бо назылыг уругларны хайгаарап көөрге, хенертен шөө тыртыпкан чүве дег узай бээрлер. Сөөк-даяаның өзүүшкүнү оларның шыңганнарының херлип сайзыраарындан дүрген болуп турар. Ооң уламындан элээдилерни даштындан көөрге, бичии хемчээлдиг хеп кедип алганзыг, хол-буттары дыка узун, кылаштаары, чамдык шимчээшкиннери «кагылчак», «кандай» ышкаш сагындырар. Чамдык уруглар боттарының ол «чараш эвес, аян чок» даштыкы хевиринден эпчоксунуп, ыядыксаар. Ооң чылдагааны-биле элээди оолдар болгаш кыстар-даа улуг кижилерден шак ындыг «ден-дески эвес» сайзыралын чажырыксаар, шала бодун тогдунар, турамык хевирлиг, өжегээр корум-чурум-даа «үрексээр» болгулаар. Шынында олар ындыг эвес, чүгле мага-ботта өскерлиишкиннериниң салдары ол. Ону билбес ада-иелер, харын-даа башкылар элээдилерге хөңнү чок, «улуг улусту тоовастар», «хүндүлевес турамыктар», «хулиганнар» деп чемелеп, чамдыкта кончугулаар. Ындыг аажылал элээдилерни база-ла амырадып, өөртпес. Уруглар-биле улуг улустарның аразында чөрүлдээлерниң үнүп кээриниң бир чылдагааны, оларның сагыш-сеткилиниң хайныышкынын, дүвүрээзинин ханы билбейн болур.

Элээдилерниң кижизидилгезин бергедедип турар база бир чүүл болза: улуг кижилерзиг болуксаары, оларны өттүнүксеп, оларның кылып турар ажыл-херээн олар дег кылып бүдүрүксээри болур. Улуг кижилер оларга ам-даа бүзүревес, бичии уруглар кылдыр санаар, оларга улуг ажыктыг, дузалыг херектер кылдыртырындан сестир. Улуг кижилерниң чүгле эки аажы-чаңын, төлептиг херектерин өттүнүксеп эдерер эвес, а бак, ёражок шынарларын база бодунга шиңгээдип ап, боттарын «улуг кижи кылдыр» көргүзүксээрлер. Чамдык элээдилер таакпылаксааш эвес, «улуг кижи болуксааш» таакпылаар, арагалаксааш эвес, «улуг кижилерзиир» дээш арагалаар. Бир эвес элээди оолдарга болгаш кыстарга улуг кижилер ёзулуг ажыктыг, өртек-шалыныг, харысалга, хүлээлгени мииип, көргүзүп болур ажыл-херектерни бүзүрээр, онаар, дагзыр болза, олар бак херектерге сундулуг болуп, сонуургаарындан ала-чайгаар-ла чайлап, ойталай бээрлер.

Психологтарның шинчилеп тургусканы-биле алырга, элээди уруглар болгаш аныяк оолдар болгаш кыстар боттарының даштыкы овур-хевиринче болгаш эът мага-бодунуң онзагай талаларынче кончуг кичээнгейлиг болуп, боттарының өзүлде-сайзыралын эш-өөрлериниң, ылангыя чажыттарының-биле деңней көргүлээрлер. Бир чижек. Бир оолдуң бичиизинде чараш, борбак-борбак чаактарлыг, баштарының дүктери дыдырашсымаар болурга өөрү-даа, өске улустар-даа чептеп кайгаар турган. 14 харлап турда, даштыкы овур-хевирим аянын чидирип, бажым дүктери шала сууган, харын-даа шаарарып эгелээн деп ол санап турар. 13 харлыг турган ол бир уруғнуң сагыш-сеткилинге кириг, тааржыр турган. Ынчалза-даа боду ол кыска ындыг-ла кичээнгей салбаан. Ол 14 харлай бергеш, демги кыска ынакшып эгелээн, а ол кыс ону тоовастай берген. Бо таварылгалар оолдуң сеткилинге бодунуң даштыкы овур-хевири болгаш эът мага-бот талазы-биле чараш эвес, аян чок-тур мен дээр бодалдарын бадыткаарынга чедирген. Бир эвес бо оолга ооң сагыш-сеткилин аартып, дүвүредип чораан айтырыгларынга билдингир, ажы-биле тайылбырлап бээр чоок кижи турган болза, ооң сеткил-хөңнү чазалып, оожургай бээр ийик. Ындыг кижилер тывылбаанындан ол оолдуң сагыш-сеткилиниң шак ындыг аарып-саргыыры барык 24 харга чедир уламчылап келген. Ооң уламындан бодун чептүү-биле үнелеп билбес, шала уяң, дүвүрээзин сеткилдиг, эрүүк, ажык, чазык эвес, улус-биле аралажып хөөп чок кижи болган. Чүге ындап барганының ёзулуг чылдагаанын тып, чорту аажы-чаңының ужурун билип келгеш, ам орталаны берген.

Даштыкы хевиринче эмин эртир сагыш салыр чорук 16-18 харлыг аныяк оолдар болгаш кыстарга-даа артпышаан тургулаар. Боттарының дурт-сынын, узун-чолдаан, арган-семизин, эът-кежиниң арыг-силиин олар кончуг кичээнгейлиг хайгаарап ажаарлар.

Крас САЛЧАК.
Башкылар билиг бедидер институттуң педагогика болгаш психология кафедразының эргелекчизи, педагогика эртемнериниң кандидаты, доцент.
(Уланчылыг).

Улуг Тиилелгеге тураскааткан

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң бир залында Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чыл оюнга тураскааткан, дайын хоочуннарының ангы-ангы чылдарда хөй-ниити ажылдарынга киржип турган үелеринден, дайын чылдарындан болгаш амгы тайбың бо хүннерден документалдыг фото-чуруктар делгелгезин Тиилелге хүнү—май 9-туң бүдүүзүнде ажыткан.

— Музей фондузунга чыткан фото-чуруктардан болгаш колдуунда фотограф Ю. Косарьковтуң кылганы документалдыг ажылдарындан музейниң ажылдакчызы Н. Б. Чаштың организастап кылышканы бо делгелге силер бүгүдеге —эргим хүндүлүг хоочуннар, Улуг Тиилелгениң 45 чылының байырлалынга уткуштур белээвис болзун. Силерниң аныякчалыы турган кылып кааныңар өшпес хереглиг херээнер биске, бистиң ажы-төлүвүске ыдыктыг. Ол ышкаш дайын шөлүнге кара бажын мөңгези-биле салган, аал-оранынче ээп чанып келбээн чалыы оолдар, кыстар бистиң чүректеривиске кезээ-мөңгеде дириг артып каарлар. Чүге дизе олар делегейде эң-не үнелиг, эргим чүве — тайбыңны болгаш кижиниң чаагай сеткилин камгалааннар — деп, төөгү эртемнериниң кандидаты, чогаалчы М. Б. Кенин-Лопсан делгелгени ажыдып тура чугаалаан.

Делгеттинген фото-чуруктарны көрүп, оларның дугайында кыска болгаш допчу тайылбыр берип турган төөгүчүнүң чугаазын дыңнап тура, сагышка фашистиг командылалдың бодунуң солдаттарынга мыйыг кыйгырыы, чагыы кирер болду: «Сенде чүрек, нерв чок, дайынга оларның херээ-даа чок. Кээргээчел, сагышсырак сеткилди бодунга узутка—душкан-на орусту, совет кижини өлүр, бир эвес сээн мурнунга чөнүк ашак, ушпа кырган-даа, бичии оол азы чаш уруг-даа таваржып келзе тура дүшпе...»

Дайзынның сеткили чежемейниң-даа ындыг кадыг, сагыжы кара болза, империализмниң эң согуглуг күжү мен деп мактанган, делегейде бирги социалистиг күрүнени узуткааш, делегейге кулданыгны бодунга алыр сорулга салган гитлержи фашизмге удур хостакчы дайынның 1418 дүннер, хүннеринде эң-не дидим, быжыг тура-соруктуг, мерген угаан-сарыылдыг демисешкеш, совет улус тиилеп үнген.

Ыдыктыг Төрээн чуртту фашизмниң аспаандан хостажыр өндүр үүле-херекке интернационалчы дайынчы эш-өөрү-биле кады демисешкеш, тайбың ажыл-иштиң маска, кадыыры-биле дайынчы чепсээ солуп ажылдап чораан ак баштыг хостакчыларывыска, ылангыя 1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга идепкейлиг киришкен тыва эки турачы дайынчыларның кавэскадронунуң командири капитан Түлүш Балданович Кечил-оолга ССРЭ-ниң Президентизиниң Чарлыы ёзугаар дайын чылдарында немец-фашистиг эжелекчилерге удур демиселге көргүскен эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруу дээш Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывысканынга өөрүвес кижи чок.

Делгелгени ажыдып турда, база бир Маадырывыс Түлүш Балданович Кечил-оолдуң оглу, Тыва респотребсоюзтуң баазазының директору Владимир Борисович Кечил-оол база анаа турган.

Делгелгениң ажыдыышкынынга келгеннер дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга чылыг сөстерни сөглээн. Совет тайбың фондузунуң Тыва салбырының даргазының оралакчызы Н. С. Филимонова дайын хоочуннарынга хөрек демдектерин белекке берип, оларга кадыкшылды, узун назынны күзээн.

Валентина САТ.

ЧУРУКТА: делгелгениң ажыдыышкынының үезинде.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

УТКАЗЫ БИЛДИНМЕС АТТАР

Бодумнуң амы-хуу херээм аайы-биле Кызыл чорааш, аныяк-даа, улгады-даа берген улустуң кеткен хевин көрдүм. Амгы үеде тыва улус бодунуң национал хевинче, культуразынче көрнүп турары дыка өөрүнчүг. Тыва чанчылдарны, хөгжүм херекселдерин нептередип турары хөгжүлдеге дыка улуг салдарлыг деп бодаар мен. Оон-биле капсырлаштыр тыва дылывысты хүндүлеп, ону «хайнактаарын» болдурбас болза эки. Радиога, телевидениеге чүве чугаалаан эштерни дыңнаарга, орус дыл-биле холуп чугаалаар боор-дур. Чок-ла болза долузу-биле орустап, чок-ла болза тывалап чугаалапса кандыг боор.

Кызылда уруглар садтарында чаштарның тыва дылын билбези биске шуптувуска билдингир болгай. Чамдык ада-ие уругларын чүгле орустап чугаалап өөредирин кызыдарлар. Ол болза улуг частырыг деп бодум хуумда санаар мен. Ол ышкаш ажы-төлдүң ат-сывын база-ла орус болгаш өске-даа ужур-утказы билдинмес аттар-биле адап эарлар. Кижи шериг албанынга болгаш өске-даа ырак-узак черлерге чорууурга, өске сөөктүг улус кижиниң адың кымыл дээрге, орус ат адаарга, бодун тыва адың кымыл дээш туруп бээр боор чүве чорду. Ынчангаш тыва аттардан база нептеретсе эки эвес деп бе?

Тывавыстың хоорайларының, суурларының аттарын эде адаар болза эки деп бодап турар мен. Өөк деп суурну Үюк дээрге сүт болза кандыг-даа утка чок ышкажыл. Шагонар дээрге Шагаан-Арыг деп чер-дир. Ону амгы аныяктардан айтырар болза, хөй кезии билбес деп болаар мен. Ынчангаш тыва черивисти, чанчылывысты хүндүлеп көрзе эки эвес бе?

Андрей ДАГБА-ЛАМА.
Чаа-Хөл суур.

ДЫЛДЫ БИЛИРИН БАРЫМДААЛААР

Медучилищениң сургуулдарының ада-ие хуралынга көдээ районнардан улус келген. Ол хиреде ол орус дыл кырынга эрткен. Ырак черлерден келген улустуң орус дыл билирин азы билбезин тодарадып албайн чыда, ону ынчаар эрттиргенинден ийикпе, санал-онал шоолуг чок болган. Мындыг байдал кажан-даа тургустунуп кээр боор деп бодааш. Хурал эрттирерде, албан ында орган улус кандыг дыл билирин, билбезин барымдаалап чорудары эки хире.

Силиммаа ДАМБА-ХӨӨ.

ОЧУЛДУРУП ТУРЗА ЭКИ

№ 15 «Шында» Кодур-оол Оюннуң «Ынангавының бажын...» деп материалын номчааш, бо черлелиг шүгүмчүлелдерни орус дылга парлаары эртэ эвес деп бодаар мен. Чамдык даргалар тыва дыл билбес болгаш, ону номчувайн баары мыя бо. Чоннуң ажыл, амыдыралынга холбашкан чидиг материалдарны «Шын», «Тувинская правда» солуннарга деңге чырытса кандыг боор. Ирина Володина-биле мен чаңгыс органнизацияда ажылдап турар бис. Мырынай чаа келген кижи бажынны алды. Мындыг чүүлдерни бүгү чонга дыңнадырын чедип алза эки.

Нина ООРЖАК.

Чыраа-Бажының ортумак школазын 1970 чылда доосканнарның ужуражыышкыны бо чылдың май 25-те эртенгиниң 11 шакта ол-ла школага болурун дыңнадып тур.

Мөрөн ортумак школазының үндезилеттингенинден бээр 40 чыл оюнче 1950, 1960, 1965, 1970, 1980 чылдарның доозукчуларын 1990 чылдың май 26-да 10 шакта чалап тур.

Школа администрациязы.

Чонну ажылга таарыштыр тургузар талазы-биле республика төвү Каа-Хем, Бии-Хем, Кызыл болгаш Таңды районнарның совхозтарынга малчыннар ажылдаар кижилер негеттинип турарын чарлап тур. Көдээ черлерге барып ажылдаарын күзеп турар кижилер айтыыгны дараазында адрестен билип ап болур: **Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34-2, телефон № 3-27-88.**

Хамаатыларның кичээнгейинге

Өрт айыылы улгаткаңын барымдаалааш, арга-арыг иштинче чорууруң шыңгыы хоралаан. Тываның арга-арыг ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны дыңнадып тур.

Арга-арыгларже баар херектиг апарган таварылгада арга-арыг ажыл-агый черлеринден болгаш лесничестволардан чөпшээрелди ап алыр.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Олар болгаш уруглар». Уран-чечен фильм. 9.45 Бут бөмбүү. Эш хуу ужуражыышкын. Израиль биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30—13.00 «Үе». 15.45 Уругларга фильм. «Тимур болгаш оон командазы». 1-ги сериязы. 16.50 Армян композитор А. Тертерянның чогаадыкчы ажылының дугайында фильм-концерт. 17.20 Хөглүг старттар. 18.05 Культурлуг харылзаалар: ССРЭ — Франция. 18.30 «Үе». 19.00 «Парнасче чада». 19.15 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 20.00 Далай чадаг шериинин Президент оркестриниң концерти (АКШ). 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 И. Кийск режиссерның фильмнери. «Албыстаашкын». 22.55 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 23.20 Музейлерниң Бүгү-делегей хүнүнге. «Чайынналчак Дрезден». 00.00—00.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Аян-чоруктар альманагы. 8.35; 9.45 Бойдус эртеми. 5 класс. Суг үнүштериниң болгаш дириг амытаннарының хөй хевирлери. 8.55 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 7 класс. Сүт чемиштиглер. 11.00 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 12.00 Киноафиша. 13.00—13.30 Ритмниг гимнастика. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Кызыгаар көңгүс чоок». (Мурманск). 17.25 Коллаж. 17.30 Ритмниг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Реклама «Спортлото». 18.20 Медээлер. 18.25 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның телевидениин чугаалажып тур бис». «Чугула интервью». «КАИ экраны». 18.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.00—01.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда — «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Делегейниң чадаг-тергеге маргылдаазы. 18.30—19.00 «Үе».

КИНО

МАЙ 17-ДЕ

«ПИОНЕР»: «Черниң куу деп куштары» 9.00, 12.30, «Эзиржигеш», «Кызыл галстук» деп киноклуб 10.50, «Ужуражыышкын» (2 сериялыг) 14.20, 19.20, «Анаа-ла Америка» 17.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Төрээн төлү» (2 сериялыг) 16.40, «Чажыт даалга» 14.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Үрегдээшкин» 15.00, 18.40, 20.30, «Чөөн чүк мегечизи» 16.50 шактарда.

«ЧАЙГЫ КИНОТЕАТР»: «Чүък «300» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Кругляк кевүрүү» 17.30, 19.30 шактарда.

Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалы бо чылдың май айда шериг албанындан халажып келгеннерге институтка кирериниң белеткел курстарын ажыткан. Анаа кирерде филиалдың директорунуң адынга билдиришкин бижиир.

Филиалдың адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 5.

Өөредилгеже чалап тур

Ачинскиниң № 8 профтехучилищези 1990—1991 өөредилге чылында электроннуг санаалга машиназының секретарь-машинакчызы болгаш оператору (башкарыкчызы) деп тускай мергежилди чедип алырын күзээннерни чалап турар.

Долу ортумак эртемниг кыс уругларны кирериниң шылгалдазы чокка училищеге хүлээп алыр. Тыва АССР-ниң бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының болгаш совхозтарының чүгле сүмелеп чоруткан кижилерин хүлээп алыр. Өөренир үези узуктелиишкин чок күш-ажыл стажынга кирип санаттынар. Хүлээп алдынганнарны чаагайжыдыр туттунган ниити чурталга бажыңы-биле хандырар болгаш айда 30 рубль хемчээлдиг стипендияны оларга бээр. Тергиин эки өөредилгелиг сургуулдарга бедиткен стипендияны тыпсыр. Өөрениринин хуусаазы 9 ай, оон иштинде 6 айда училищеге өөренир, 3 ай дургузунда бүдүрүлге, албан черлеринге, организацияларга практиктиг өөредилгени эртер. Практиктиг өөредилгениң үезинде стипендияга немештир оларның ажылдаан акшазының 50 хуузун төлээр. Өөредилгени сургуулдар доосканы соолунде оларга дипломнарны тыпсыр болгаш өөредип чоруткан организацияларже, бүдүрүлгелерже, совхозтарже доктаамал ажылдадып чорудар. Өөредилге 1990 чылдың октябрь 1-де эгелээр.

Училищеге өөренип кирериңге дараазында документилер негеттинер: № 086 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, училище директорунуң адынга билдиришкин, ортумак билиинин дугайында аттестат, 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чуруктар, өөредип чорудар дугайында бижик. Паспортун боду эккээр. Өске документилерни почта дамчыштыр чорудуп болур. **Училищениң адрези:** 662103, Красноярск край, Ачинск хоорай, Гагарин кудумчузу, бажың № 20, профтехучилище-8, хүлээп алыышкын комиссиязы. Училищеге чүгле келдириишкин ёзугаар Ачинскиге келир.

Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунга кирерин күзээннерге ай хуусаалыг белеткел курстарының ажыттынганын ук институттуң Кызылда филиалы чарлап тур. Курска өөренгени дээш 20 рубль төлээр. Кичээлдер июнь 15-те эгелээр.

Өөредилге дээш төлевирин төлээн квитанцияны кошкан билдиришкинни филиалдың директорунуң адынга бижиир.

Филиалдың адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 5. Телефон № 3-27-41.

◆

Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалы 1990—1991 өөредилге чылында агрономия болгаш зооинженерия факультеттеринге хүндүскү өөредилгеге өөренир студентилер хүлээп ап эгелээн. Билдиришкиннерни бо чылдың июнь 25-тен июль 15-ке чедир хүлээп алыр. Кирериниң экзаменнери июль 16-да эгелээр.

Бо факультеттерге өөренирлер дараазында экзаменнерни дужаар: химия, биология (аас-биле), орус дыл болгаш литература (бижимел-биле). Директорнуң адынга бижээн билдиришкинге өөренир дээн факультетин айыткаш, дараазында документилерни кожар: ортумак эртемниң дугайында документ (боду-биле). № 286 хевириниң медицина шынзылгазы, күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге. 3х4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук. Паспортун болгаш шериг документизин боду ап алгаш келир.

Филиалдың адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 5.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редакторнуң оралакчызы
А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арны

Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 416. ТС—00640.